

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ**

**КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота  
магістра**

**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В  
УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Виконав: магістр 2 курсу, групи 8.0529-з  
Спеціальності 052 «Політологія»  
С.В. Макарець

Керівник: професор кафедри політології,  
д.політ.н. Цокур Є.Г.

Рецензент: Хорішко Л.С., д.політ. н.,  
доцент

Запоріжжя – 2020

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет Соціології та управління  
Кафедра Політології  
Рівень вищої освіти Магістр  
Спеціальність 052 Політологія

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Завідувач кафедри Є.Г. Цокур

«25» травня 2020 року

**З А В Д А Н Н Я**  
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ  
Макарець Світлані Володимирівні

1. Тема роботи (проекту) Еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності

Керівник роботи Цокур Євген Георгійович, д. політ.н., професор

Затверджені наказом ЗНУ від «25» травня 2020 року № 606-с

2. Строк подання студентом роботи 1 грудня 2020 р.

3. Вихідні дані до роботи Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : монографія. Київ: НІСД, 2016. 528 с.; Дзьобань О. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Косевцов В.О. Національна безпека України: теорія, реальність, прогноз: монографія. Київ: Центр мажн. безпеки та стратег. студій, 2000. 96 с.; Пасічний Р. Національна безпека України в епоху глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. Вип. 24. С. 108-112.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

1. Уточнити зміст і сутність понять «концепція», «національна безпека», «доба Незалежності». 2. Вивчити історію становлення ідеї та концепції національної безпеки в світі та в Україні. 3. Визначити принципи і методи дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності. 4. Розкрити сутнісні характеристики концепції національної безпеки як соціально-політичного і політико-правового феномену. 5. Дослідити еволюцію законодавчого забезпечення національної безпеки в Україні за часів Незалежності. 6. Вивчити засади державної політики України щодо забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації. 7. Здійснити аналіз основних загроз для національної безпеки в Україні на сучасному етапі. 8. Розглянути можливості оптимізації концепції національної безпеки в Україні.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) таблиць 0

## 6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Цокур Є.Г., професор, д. політ. н.	25.05.20	29.05.20
Розділ 2	Цокур Є.Г., професор, д. політ. н.	26.06.20	26.06.20
Розділ 3	Цокур Є.Г., професор, д. політ. н.	25.09.20	25.09.20

7. Дата видачі завдання 25 травня 2020 р.

## КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір та формулювання теми роботи	Травень 2020	<i>виконано</i>
2.	Опрацювання наукових джерел	Травень 2020	<i>виконано</i>
3.	Робота над вступом	Червень 2020	<i>виконано</i>
4.	Робота над першим розділом	Червень-липень 2020	<i>виконано</i>
5.	Робота над другим розділом	Серпень-вересень 2020	<i>виконано</i>
7.	Робота над третім розділом	Жовтень 2020	<i>виконано</i>
8.	Систематизація висновків	Листопад 2020	<i>виконано</i>

Студент \_\_\_\_\_ С.В. Макарець

Керівник роботи (проекту) \_\_\_\_\_ Є.Г. Цокур

## Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер \_\_\_\_\_ Ю. Г. Мальована

## РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається із 80 сторінок, 64 позицій у списку літератури, в тому числі 2 іноземною мовою.

КОНЦЕПЦІЯ, ЕВОЛЮЦІЯ, БЕЗПЕКА, НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА, ЗАГРОЗИ, НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ, НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ, ДОБА НЕЗАЛЕЖНОСТІ.

*Мета:* дослідити еволюцію концепції національної безпеки в Україні починаючи з набуття незалежності до сьогоднішніх днів та запропонувати шляхи оптимізації сучасної концепції національної безпеки в Україні.

*Об'єкт дослідження:* концепція національної безпеки в Україні.

*Предмет дослідження:* еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності.

*Методи дослідження:* історико-генетичний, порівняльно-історичний, діалектичний, системний, структурно-функціональний, комплексний політичний аналіз.

*Гіпотеза основна.* Еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності відображала основні тенденції конкретно-історичного і політичного процесів, що в ній відбивалися та виражалась у специфічних формах в залежності від правлячої ідеології, суспільної свідомості та державного устрою.

*Додаткова гіпотеза.* Розуміння еволюції концепції національної безпеки в Україні протягом розбудови української незалежності дозволить виявити проблемні місця та запропонувати шляхи оптимізації концепції національної безпеки в Україні на сучасному етапі.

*Висновки:* 1. Концепція національної безпеки розуміється як сукупність ідей і уявлень про природу, збереження й забезпечення національної безпеки держави; комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності національної безпеки в конкретних історичних умовах; система поглядів на забезпечення особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. 2. Історичні, соціокультурні і соціально-політичні фактори впливають на її формування та еволюційний розвиток. 3. Чітке уявлення про систему національних інтересів, розуміння їх ієрархії, механізмів формування і функціонування дозволили визначити національні цілі як основоположні орієнтири концепції національної безпеки. 4. За часи доби Незалежності українська держава здійснила низку кроків на шляху до розроблення й реалізації концепції національної безпеки.

## **ABSTRACT**

The qualification work consists of 80 pages, 64 items in the bibliography, including 2 in a foreign language.

CONCEPT, EVOLUTION, SECURITY, NATIONAL SECURITY, THREATS, NATIONAL INTERESTS, NATIONAL VALUES, INDEPENDENCE AGE.

Objective: to study the evolution of the concept of national security in Ukraine from independence to the present day and to suggest ways to optimize the modern concept of national security in Ukraine.

Object of research: the concept of national security in Ukraine.

Subject of research: the evolution of the concept of national security in Ukraine since Independence.

Research methods: historical-genetic, comparative-historical, dialectical, systemic, structural-functional, complex political analysis.

The hypothesis is basic. The evolution of the concept of national security in Ukraine during the Independence era reflected the main trends of specific historical and political processes, which were reflected in it and expressed in specific forms depending on the ruling ideology, social consciousness and government.

Additional hypothesis. Understanding the evolution of the concept of national security in Ukraine during the development of Ukrainian independence will identify problem areas and suggest ways to optimize the concept of national security in Ukraine at the present stage.

Conclusions: 1. The concept of national security is understood as a set of ideas and ideas about the nature, preservation and national security of the state; a set of basic theoretical provisions aimed at revealing the essence of national security in specific historical conditions; a system of views on the protection of the individual, society and the state from external and internal threats in all spheres of life.

2. Historical, socio-cultural and socio-political factors influence its formation and evolutionary development. 3. A clear idea of the system of national interests, understanding of their hierarchy, mechanisms of formation and functioning allowed to define national goals as fundamental guidelines of national security. 4. During the era of Independence, the Ukrainian state has taken a number of steps towards the development and implementation of the concept of national security.

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	9
1.1. Уточнення змісту і сутності понять «концепція», «національна безпека», «доба незалежності».....	9
1.2. Історія становлення ідеї та концепції національної безпеки в світі та в Україні.....	17
1.3. Принципи і методи дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності.....	25
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	31
2.1. Сутнісні характеристики концепції національної безпеки як соціально- політичного і політико-правового феномену.....	31
2.2. Аналіз еволюції розробки та законодавчого забезпечення концепції національної безпеки України доби Незалежності.....	41
2.3. Державна політика України щодо забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації.....	51
РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	59
3.1. Аналіз основних загроз для національної безпеки в Україні на сучасному етапі.....	59
3.2. Оптимізація концепції національної безпеки в Україні.....	64
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	75

## ВСТУП

*Актуальність дослідження.* На початку XXI століття, як і у попередні історичні періоди, проблема безпечного існування людини, соціальних спільнот, суспільства і держави в цілому не втратила своєї актуальності, адже у світі не перестали існувати війни, природні катаклізми, економічні кризи, політична нестабільність і таке інше. Більш того, процеси глобалізації тільки загострили низку проблем, пов'язаних з безпечним існуванням всієї людської цивілізації. Екологічні і техногенні катастрофи, вичерпування природних ресурсів, складна демографічна ситуація і соціальні конфлікти призвели до необхідності пошуку нової парадигми безпеки в інтересах виживання як окремої особи, окремих людських спільнотей (суспільств), так і усього роду людського.

Для української держави проблема безпеки загострилась тим, що наша держава стала безпосереднім об'єктом агресії з боку іншої держави. Крім того, внутрішні протиріччя, що накопичувалися роками, посилили небезпеку і загрози в середині країни.

Все це посилює інтерес політологічної спільноти до наукового переосмислення феномену національної безпеки, розвитку теоретичних поглядів, здатних адекватно відобразити в наукових поняттях і категоріях уявлення щодо сучасних політичних процесів, які впливають на безпеку особистості, суспільства, держави. Розгляд сучасного бачення концепції національної безпеки скрізь призму еволюції її формування й розвитку робить дану кваліфікаційну роботу своєчасною і актуальною.

*Проблемна ситуація* викликана тим, що в Україні система суспільних відношень в останні роки характеризується низкою глибинних проблем у сфері взаємодії інтересів особистості, суспільства і держави. З метою подолання протиріч у взаємодії вказаних суб'єктів необхідно чітко визначити сутність їх життєво важливих інтересів, узгодити між собою і закласти в нову Концепцію національної безпеки України для забезпечення захищеності прав і

законних інтересів громадян, захищеності основних сфер життєдіяльності суспільства і держави. Без ретельного розгляду змін в концепції національної безпеки України в процесі її еволюційного розвитку, неможливо вибудувати нову безпекову модель.

*Об'єкт дослідження.* Концепція національної безпеки в Україні.

*Предмет дослідження.* Еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності.

*Мета.* Дослідити еволюцію концепції національної безпеки в Україні починаючи з набуття незалежності до сьогоднішніх днів та запропонувати шляхи оптимізації сучасної концепції національної безпеки в Україні.

*Завдання:*

- уточнити зміст і сутність понять «концепція», «національна безпека», «доба Незалежності»;
- вивчити історію становлення ідеї та концепції національної безпеки в світі та в Україні;
- визначити принципи і методи дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності;
- розкрити сутнісні характеристики концепції національної безпеки як соціально-політичного і політико-правового феномену;
- дослідити еволюцію законодавчого забезпечення національної безпеки в Україні за часів Незалежності;
- вивчити засади державної політики України щодо забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації;
- здійснити аналіз основних загроз для національної безпеки в Україні на сучасному етапі;
- розглянути можливості оптимізації концепції національної безпеки в Україні.

*Гіпотеза основна.* Еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності відображала основні тенденції конкретно-історичного і



політичного процесів, що в ній відбивалися та виражалась у специфічних формах в залежності від правлячої ідеології, суспільної свідомості та державного устрою.

*Додаткова гіпотеза.* Розуміння еволюції концепції національної безпеки в Україні протягом розбудови української незалежності дозволить виявити проблемні місця та запропонувати шляхи оптимізації концепції національної безпеки в Україні на сучасному етапі.

*Новизна роботи.* На основі застосування широкої методологічної бази (в тому числі методів міждисциплінарного аналізу) здійснено комплексне дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності. Завдяки такому аналізу вдалося прослідкувати трансформацію змісту концепції від воєнно-оборонної доктрини до соціально-гуманітарної ціннісної парадигми національної безпеки, де на перше місце виходить людина, її права, свободи й інтереси.

Аналіз еволюції концепції національної безпеки в Україні дозволив не лише прослідкувати зміни в її змісті і сутності, але й запропонувати певні шляхи оптимізації.

*Структура роботи.* Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури.

# РОЗДІЛ 1

## МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

### 1.1. Уточнення змісту і сутності понять «концепція», «національна безпека», «доба Незалежності»

Науковий дискурс завжди спирається на певний науково-понятійний апарат, характерний для тієї чи іншої галузі знання. Нагадаємо, під науковим дискурсом розуміється «система сформованого наукового знання, доказова система знань, яка раціонально засвідчує отриманий людиною пізнавальний результат» [42, с. 216]. Саме однозначність дефініцій дає можливим науковому співтовариству комунікувати з приводу певного предмету дослідження. Тому, на першому етапі даного наукового пошуку, ми вважаємо за потрібне здійснити смисловий аналіз ключових понять, тим самим окреслюючи проблемне поле, в руслі якого буде вирішуватися проблема дослідження.

Черговість понятійно-категоріального аналізу визначається послідовністю дослідження об'єкту і предмету. Виходячи із визначеного об'єкту – національна безпека України, розпочнемо з поняття «національна безпека».

Термін «національна безпека» як політичний термін, вперше був використаний Президентом США Т. Рузвельтом у посланні до Конгресу Сполучених Штатів у 1904 році. Більш широко у теоретичній і практичній політології він з'являється після Другої світової війни, коли у 1947 році у Сполучених Штатах був прийнятий закон «Про національну безпеку» [40]. Даний Закон був спрямований на серйозну реструктуризацію воєнних і розвідувальних служб Уряду США після Другої світової війни. Більшість положень документу спрямовувалось на те, щоб об'єднати різні воєнні відомства і служби в єдиний орган – Національне воєнне відомство (NME), які до цього були розрізнені і підпорядковувались різним міністерствам. Крім

воєнної реорганізації цим законодавчим актом була створена Рада національної безпеки Сполучених Штатів.

Оскільки термін «національна безпека» має американське походження, то у вітчизняному політико-правовому дискурсі є певні проблеми щодо його тлумачення. Це пов'язано з декількома факторами. По-перше, самим перекладом терміну «нація», по-друге, з різними підходами щодо розуміння цілісного поняття «національна безпека». Тому на теперішній час якогось одного визначення не існує. Ми вважаємо, що наявність різноманітних дефініцій, обумовлена не тільки своєрідністю авторських позицій, а й різноманітністю методів дослідження, а також тим, у якій галузі науки сформульоване конкретне визначення. Різноманітність підходів щодо тлумачення «національної безпеки» також можна пояснити низкою об'єктивних чинників: 1) національна безпека є надзвичайно складним і багатокomпонентним феноменом соціально-політичної дійсності, а значить має міждисциплінарний характер вживання, тому його не можна описати однією дефініцією; 2) саме явище «національна безпека» має конкретно-історичний характер, відповідно може трансформуватись в залежності від конкретних суспільно-політичних умов; 3) національна безпека має широкий зміст, що базується на низці загроз, які враховуються не усіма дослідниками тощо.

Крім того, до сих пір зустрічаються автори, які намагаються ототожнювати поняття «національна безпека» і «державна безпека», що, на нашу думку, є некоректним. Розпочнемо з аналізу родового поняття «безпека», оскільки воно має ключове значення для усіх інших видів безпеки.

Безпека – є багатогранна категорія, яка включає в себе не лише державний і суспільний порядок, але й елементи, які мають інший адміністративно-правовий зміст. Безпека – це явище об'єктивної реальності, яке існує незалежно від того, наскільки воно усвідомлене. Безпека є фундаментальною категорією майже для усіх наук. Як загальнонаукова категорія поняття «безпека» розглядається у декількох аспектах: 1) під безпекою може розумітись певний рівень захищеності інтересів і конкретний

стан об'єктів безпеки, при якому такі об'єкти здатні чинити супротив внутрішнім і зовнішнім загрозам; 2) безпека також може розглядатися з точки зору стану і тенденцій розвитку соціуму, його життєво важливих інтересів, а також як системи, яка структурно складається із загроз, інтересів, факторів впливу на них тощо.

На думку О. Галузіна, категорія «безпека» – це така категорія, яка може розглядатись як явище, властивість, стан, правовідносини, функція, принцип, закономірність, а також як засоби діяльності по запобіганню реальним загрозам і їх факторам [11, с. 5].

Проаналізувавши низку джерел, ми можемо виокремити декілька аспектів безпеки: вона характеризується як стан, при якому відсутня будь-яка небезпека і безпека – рівнозначна стану захищеності. З позиції синергетичного підходу безпека взагалі характеризується дуже широко, не у статичному, а динамічному стані: «Це тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегульованих систем і станів у підтримці суттєво важливих для збереження системи параметрів в доступних межах» [32, с. 66]. Але при усіх підходах, ми можемо зазначити головну властивість: безпеку як узагальнене поняття треба розглядати в тріадному вимірі: людина – суспільство – держава.

Існування множини видів небезпеки і загроз обумовлює множину видів безпеки. В основі класифікації видів небезпек лежать дві основні ознаки: суб'єкт, на інтереси якого спрямовані загрози (структурна ознака); сфера суспільного життя і напрямку людської діяльності (функціональна ознака). В залежності від суб'єкта, інтересам якого загрожують різні небезпеки, виокремлюють державну, регіональну безпеку і безпеку підприємництва і життєдіяльності громадян.

В залежності від функціональної направленості виокремлюють такі види безпеки:

1) політична – стан внутрішньої безпеки держави, при якому попереджаються шляхом спеціальних засобів і механізмів загрози політичним інтересам країни, народу, суспільства, громадян. Деякі вчені додають сюди

безпеку влади і її політики, збереження конституційного ладу, політичної і соціальної стабільності;

2) воєнна – стан, при якому відсутні або попереджаються загрози воєнного насилля, державному суверенітету, територіальній цілісності, національним інтересам;

3) правова – стан упередження правових або юридичних небезпек, загрози наслідків юридичної діяльності, наприклад, невідповідність норм законів положенням правових актів більш високого рівня (Конституції держави), порушення норм законів, пограння їх;

4) соціальна – стан, при якому спостерігається руйнація або деградація соціальної сфери суспільства і держави, яка виявляється у зростанні злочинності, безробіття, зниження рівня життя і освіти, різкій поляризації суспільства;

5) демографічна – стан, при якому яскраво виявляється упередження чи знищення загроза кількісному й етнічному складу населення країни;

6) психологічна – стан, який характеризується відсутністю загроз психологічному комфорту людини, що проявляється в усвідомленні втрати чи зниження свого статусу, втрати гідності, емоційному несприйнятті;

7) інтелектуальна – стан, при якому відсутні чи упереджені загрози інтелектуальним інтересам громадян, продуктам його інтелектуальної праці;

8) екологічна – це стан, при якому відсутні або попереджаються шляхом спеціальних механізмів антропогенні загрози оточуючому середовищу, наслідки стихійних лих і катастроф;

9) сировинна – попередження загроз існуванню мінерально-сировинної бази регіону, держави в цілому;

10) продовольча – стан упередження голоду або використання забруднених продуктів харчування;

11) інформаційна – стан, який характеризується відсутністю загроз або їх попередженням щодо інформаційної сфери людини, господарюючого суб'єкта

чи суспільства в цілому і передбачає збереження, втаємничення інформаційних ресурсів як окремого індивіда, так і суспільства в цілому;

12) економічна (в тому числі фінансова) – характеризується відсутністю загроз чи їх попередження щодо розвитку економічних систем різного рівня: домогосподарства, підприємств і організацій, економік регіону, держави [59, с. 36].

Як бачимо з класифікації, запропонованої В. Тихим, називається велика кількість видів безпеки, але національна не згадується. Разом з тим, звернення до різних джерел дозволило нам виокремити низку визначень даного поняття. Так, під «національною безпекою» розуміється стан захищеності окремої країни та її населення від внутрішніх і зовнішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Це такий стан держави, який забезпечує захист її національних інтересів, існуючого політичного устрою і територіальної цілісності, а також попереджає реальну загрозу внутрішньої дестабілізації або агресії з боку інших держав. Таким чином, національна безпека кожної держави включає безпеку політичну, економічну, воєнну, екологічну, інформаційну тощо [6, с. 76].

В уточненому визначенні в понятті «національна безпека» також додається: «це стан захищеності особистості, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, який дозволяє забезпечити конституційні права, свободи, достойну якість і рівень життя громадян, суверенітет, територіальну цілісність і сталий розвиток держави, її оборону і безпеку. Будь-яка пряма чи опосередкована можливість нанесення збитку цим правам, свободам, суверенітету тощо є загрозою національній безпеці» [64, с. 23].

У Законі України «Про основи національної безпеки України», прийнятим Верховною Радою України в 2003 році, національна безпека визначається як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної

діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам» [53]. Таке розлоге визначення було значно скорочене у новому Законі України «Про національну безпеку України», прийнятому у 2018 р., де дане поняття трактується як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» (Ст.1, п. 9). При цьому воно майже повністю збігається із поняттям «державна безпека» – «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру» (Ст.1, п. 4). Крім того, в цьому Законі також визначаються поняття «воєнна безпека» (Ст.1, п. 2) і «громадянська безпека» (Ст.1, п. 3) – «громадська безпека і порядок – це захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх

посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз» [51].

Отже, ми розуміємо, що поняття «національна безпека» включає в себе широке коло питань безпечного функціонування держави й життєдіяльності особи і громадянина в ній. Як видно з наведених визначень, «національна безпека» ширше аніж безпека політична, економічна, воєнна, екологічна чи інформаційна, оскільки ці види безпеки є невід'ємними складовими національної безпеки. Таким чином, крім традиційних аспектів (воєнних і політичних), національна безпека включає й багато інших, зокрема гуманітарних та екологічних (достойна якість і рівень життя громадян), а з входженням в інформаційну еру – ще й інформаційний аспект. Тож в даній роботі ми будемо послуговуватись трактуванням національної безпеки в широкому розумінні.

Оскільки предметом даного дослідження виступає еволюція концепції національної безпеки України, то спочатку слід з'ясувати сутність терміну «концепція». В буквальному сенсі, у перекладі з латини «conceptio» означає осягати, сприймати. У науковому розумінні «концепція» – це система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння; конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності [61, с. 315]. В Академічному словнику української мови «концепція» визначається як «система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище» [1, с. 275].

Отже, коли ми говоримо про концепцію національної безпеки будь-якої країни, в тому числі України, то перш за все, будемо мати на увазі усталену систему поглядів і понять щодо національної безпеки, які надають суспільним відношенням інституціонального характеру, закріплюються в політико-правових актах держави, і стають операціональними як в міжнародних, так і внутрішніх сферах життєдіяльності. В. Ліпкан, наприклад, пропонує концепцію національної безпеки розуміти як: по-перше, сукупність ідей і



уявлень про природу, збереження й забезпечення національної безпеки держави; по-друге, комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності національної безпеки в конкретних історичних умовах; по-третє, систему поглядів на вирішення проблеми у сфері національної безпеки, яка визначає основні напрямки розвитку; по-четверте, систему поглядів на убезпечення особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності [33, с. 90].

Щодо дефініції «доба Незалежності», то слід зазначити, що вона не має строгого наукового тлумачення. При визначенні даної дефініції, скоріш за все, треба виходити з хронології новітньої історії України. Тоді під «добою незалежності» ми можемо мати на увазі історичний період з 1990 року, коли 16 липня Верховна Рада на той час ще Української Радянської соціалістичної республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Хоча все ж таки справжньої незалежності Україна досягла лише 24 серпня 1991 року, коли Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. А вже 1 грудня цього ж року відбувся Всеукраїнський референдум щодо визнання незалежності України і перші всенародні вибори Президента України. Починаючи з 2 грудня й до кінця 1991 року Україну визнали як незалежну й суверенну державу усі провідні країни світу. Таким чином, доба Незалежності в новітній історії України триває майже 30 складних років. За цей час українська держава переживала низку кризових періодів, які й поставили перед нею питання щодо вироблення Концепції національної безпеки, в якій треба було відобразити понятійний апарат національної безпеки, проблеми правового забезпечення національної безпеки, цілісну систему забезпечення національної безпеки, враховуючи усі види безпеки, а саме: воєнну, державну, суспільну, економічну, екологічну, енергетичну, транспортну, інформаційну та інші.

Здійснивши понятійно-категоріальний аналіз змісту основних понять, ми маємо більш чітке уявлення про об'єкт і предмет дослідження, усвідомлення процедури й виконання дослідницьких задач. Вивчаючи еволюцію концепції

національної безпеки в Україні доби Незалежності, слід звернути увагу на те, коли вперше в незалежній Україні постало питання щодо розробки даної концепції, які чинники викликали її появу, якими законодавчими актами закріплювались її основні положення і таке інше.

## **1.2. Історія становлення ідеї та концепції національної безпеки в світі та в Україні**

Важливим аспектом соціально-політичних досліджень, які стосуються будь-якої сфери політикуму і державотворення, є спирання на історичний досвід як своєї країни, так і світовий. Тому, ми вважаємо, що повноцінне дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності, неможливе без розгляду даного питання в історичній ретроспективі. Даний підрозділ присвячено саме вирішенню цього завдання магістерського дослідження.

Деякі наукові джерела намагаються показати, що проблема національної безпеки виникла ледве не у давні часи. Так, російська дослідниця А. Шободаєва вказує, що з давніх часів людям доводилось стикатись з явищами, процесами і подіями, які створювали загрозу для їх життя, здоров'я, майна та інших цінностей. Щоправда, вона вказує на суттєву різницю між поняттями «безпека» як базовою потребою людини, «суспільною безпекою», «безпекою держави» і «національною безпекою». Посилаючись на історію стародавнього світу (кінець IV тис. до н.е. – кінець IV ст. н.е.), авторка стверджує, що вже у цей час люди демонстрували деякі елементи свідомого державного будівництва в сфері забезпечення оборони, безпеки і суспільного порядку. У якості прикладу наводить діяльність римських імператорів Августа (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) та Тиберія (14-37 роки н.е.), які організували професійні загони державних службовців на кшталт сучасної поліції. Август вперше в історії Риму увів посаду префекта, на якого покладав функції не лише керівника міста, а й обов'язки по охороні порядку і спокою, а також нагляду за благонадійністю усіх, хто мешкав у Римі. Імператор Тиберій провів

структурну перебудову армії і сил безпеки, в результаті чого вони набули чіткого устрою [64, с. 4-5].

Античні філософи Платон, Аристотель спробували надати визначення категорії «безпека». Розуміння безпеки трактувалось ними як відсутність для людини якогось зла та небезпеки. Аристотель вважав, що безпеку індивідів повинна забезпечувати держава шляхом управління суспільним життям заради досягнення справедливості і суспільного блага [5, с. 126]. Більш широке трактування поняття «безпека» стало набувати в ученнях мислителів XVII–XVIII століть Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо, Б. Спінози, Г. Гегеля та ін. Цим поняттям стали визначати стан або ситуацію суспільного спокою, яка з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки як фізичної, так і моральної.

Засновник політичної науки Н. Макіавеллі серед світових політичних благ виокремлював національну незалежність і безпеку, яка була обумовлена необхідністю посилення державницьких засад, формування централізованої національної держави [36, с. 56].

Один із головних представників філософії Нового часу Б. Спіноза вважав, що забезпечення безпеки залежить безпосередньо від функціонування органів управління. Філософ відзначав: «Для безпеки держави і неважливо, якими мотивами керуються люди, роблячи ті чи інші справи. Головне, аби ці справи управлялись належним чином. Адже свобода і міцність душі – є приватна чеснота, чеснота ж держави – безпека» [57, с. 350].

Англійський філософ Т. Гоббс у своєму творі «Левіафан», написаному у 1651 р. вперше показав діалектичну єдність і взаємозв'язок безпеки особистості, суспільства і держави. На думку мислителя головною причиною, яка спонукає людей об'єднуватись у громадянське суспільство та створювати державу є інстинкт самозбереження і розумне, усвідомлене прагнення миру. Головною метою держави при цьому є безпека індивідів, об'єднаних у суспільство. Для забезпечення порядку і безпеки особистості і суспільства необхідно виробляти певні правила поведінки між людьми [14].

До теоретичної розробки концепції безпеки долучився також англійський філософ Дж. Локк. В основу даної концепції він поклав ідею права людини на свободу, рівність і власність, які він вважав головними суспільними благами. Тобто, мислитель вважав, що суспільна безпека полягає саме у збереженні й недоторканості цих благ. При цьому роль держави полягала саме у забезпеченні цих благ [35].

Ще більшого значення ідея та її теоретичне і практичне втілення набувають у часи революцій у Західній Європі та Громадянської війни в США. Так, в англійському «Біллі про права», прийнятому у 1689 році питання безпеки поставлене в один ряд з «забезпеченням миру і спокою народу та благополуччя держави» [8, с 17]. У декларації незалежності США створення гарантій своєї безпеки проголошується правом і обов'язком народу, а завданням влади є забезпечення громадянам безпеки і щастя. Також, поряд з визнанням прав і свобод людини, стверджувалась ідея, що держава зобов'язана їх захищати [17, с. 21].

Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року прямо виголошувала, що безпека разом зі свободою, приватною власністю і супротивом будь-якому насиллю належить до числа природних прав людини [18, с. 32].

Сучасні закордонні концепції національної безпеки здебільшого почали формуватися після завершення Другої світової війни. Майже усі держави у цей період намагалися надати своїм національним інтересам інституціональної форми, забезпечив тим самим їх необхідними політичними, економічними, правовими і організаційними засобами. Перший досвід в цьому процесі (у формуванні концепції національної безпеки) належить Сполученим Штатам Америки, де на рівні національного законодавства був прийнятий Закон про національну безпеку.

Увесь період з початку 50-х і майже до 90-х років ХХ ст. основний вектор розвитку національних систем національної безпеки для більшості країн світу визначався геополітичним протистоянням двох супердержав (США

і СРСР) і полягав у виборі того чи іншого геополітичного вектору. Цей підхід у концептуальному визначенні основних пріоритетів національної безпеки західних країн почав змінюватися на початку 90-х років ХХ ст., коли СРСР припинив своє існування. Як результат, пріоритет захисту західноєвропейських і американських цінностей і протидії комуністичній ідеології та протиборству з СРСР у більшості країн змістився в бік утвердження і відстоювання власних інтересів і побудові такої концепції національної безпеки, яка спрямована на захист прав і інтересів власних громадян, суспільних груп, суспільства і держави в цілому.

Наприклад, у 90-ті роки ХХ ст. США проголосили перехід до забезпечення економічної основи національної безпеки, а саме: забезпечення привілейованого становища американців і їхніх компаній у всіх куточках земної кулі. Тим самим стає очевидним, що концепція національної безпеки Сполучених Штатів еволюціонувала від доктрини стримування і протидії комунізму до стратегії розширення гегемонії США, сутність якої проявляється великодержавному американізмі, демократії по-американськи і агресивному глобалізмі [3, с. 146].

Ще одним прикладом сучасної закордонної концепції національної безпеки можна розглянути концепцію Великої Британії. Це доволі масштабний документ, який охоплює, по-перше, увесь спектр загроз, існуючих у сучасному світі, таких як зміни клімату, бідність, стихійні лиха, тероризм, кібератаки тощо, який вперше в історії був названий не «цивільною обороною», а саме «національною безпекою».

Таким чином, світовий досвід показує, що проблема безпеки як загальної категорії, яка забезпечує життєдіяльність людини, та її різноманітних видів, зокрема безпеки держави, національної безпеки тощо існувала завжди як тільки людина усвідомила себе або з моменту виникнення держави.

Під час здійснення ретроспективного аналізу становлення самої ідеї національної безпеки та розробки концепції національної безпеки в світі та в Україні, безумовно слід детально розглянути як відбувалась еволюція цього

процесу саме в нашій державі і як це відобразалось у вітчизняній політико-правовій традиції.

В давні часи, коли необхідність єдності і незалежності князівств, як перших осередків державності, стала однією з найбільш нагальних життєвих потреб і умовою виживання усього народу, почали зароджуватись духовно-політичні концепції безпеки вітчизни і особи. Вони еволюціонували, з часом трансформувались у відповідності до конкретно-історичних умов розвитку української держави і не втратили своєї актуальності до теперішнього часу, а можливо й набули ще більшої ваги.

Прообразами концепції безпеки можна вважати літературні й історичні пам'ятки Київської Русі XI–XIII століть, які відображали різноманітні сторони політичного життя князівств того часу, в тому числі питання щодо єдності задля збереження національної незалежності у боротьбі з багаточисельними ворогами. Так, вперше проблему єднання народу для забезпечення цілісності і безпеки державності відобразив Київський митрополит Іларіон у писанні «Слово про Закон і Благодать» у 1051 р. [16, с. 182].

Справжня система національної безпеки (військової безпеки) почала утворюватися в Україні в добу козацтва. Взагалі вся козацька республіка представляла собою єдину систему безпеки на українських землях. Українське козацтво створювалось як військово-господарський прошарок, своєрідний «орден» професійних вояків, який був відповіддю на політичне, економічне і національно-релігійне гноблення з боку польсько-литовських і російських феодалів. Козацтво захищало край від агресії кримських татар, Османської імперії та інших загарбників. Крім військової безпеки в козацькій республіці активно дбали про безпеку внутрішню, тобто дотримання встановлених прав і обов'язків, справедливого управління й розподілу суспільних благ тощо.

Після знищення козацтва, коли більша територія України була включена у склад Російської імперії, на її теренах розповсюдились саме ці підходи до розуміння національної безпеки. Деякі з них викладені російським вченим

XVIII ст. І. Андрієвським у підручнику «Поліцейське право» (1873 р.). Автор відмічав, що основоположним у розумінні проблеми безпеки є людина і його розвиток. «Для життя людини, розвитку її здібностей і можливості досягнення намічених цілей необхідні певні умови, серед яких найголовніше місце займають безпека і добробут. Умови безпеки забезпечуються попередженням або припиненням небезпеки, яка може виходити як від злої волі інших людей, так і від сили природи та нещасних випадків» [2].

В радянський період України поняття «безпеки» розширилось. Вже з'являються її різновиди: воєнна, державна, суспільна. А під «національною безпекою» стали розуміти стан захищеності інтересів особи, суспільства і держави в різних сферах життєдіяльності. «Небезпеки, попередженням і усуненням яких власне і створюється безпека в країні, являють три основних категорії: 1) ті, які загрожують окремій особі; 2), ті, що загрожують усьому суспільству; і 3) ті, що загрожують державі, безпосередньо уряду [23, с. 126].

В Україні, в перші роки її незалежності і розбудови української державності, дефініція «національна безпека» майже не вживалась, хоча активне осмислення національної безпеки як соціально-політичного і політико-правового феномену постало зразу ж після проголошення Україною незалежності (24 серпня 1991 р.). Це було зумовлено низкою факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Проаналізуємо їх.

На зміну тотальній воєнній (ядерній) загрозі і глобальному протистоянню по лінії комуністичний Схід і демократичний Захід, яка начебто завершилась із розпадом СРСР, з'являються нові (не менш небезпечні) конфлікти на пострадянському просторі і Південної Європи національного, етнічного і релігійного характеру, пов'язані з економічним занепадом, соціальною напругою, невирішеними національно-етнічними проблемами. Ці конфлікти підживлювались у наслідок розростання агресивного націоналізму, ідеологи якого ставили за мету створення моноетнічних держав, не рахуючись ні з якими жертвами (так було в колишній Югославії), а також з закликами до перегляду існуючих державних кордонів. В цей же час посилюються прояви

міжнародного тероризму, організованої злочинності та корупції світового масштабу. Якраз ці проблеми обговорювались на саміті ОБСЄ в Парижі у листопаді 1990 року, а потім у Гельсінкі в липні 1992 року, де керівники держав і урядів говорили про нестабільність, конфлікти і нові загрози і виклики. В заключному комюніке зібрання говорилось: «Перед європейцями з'явилися нові горизонти і можливості, разом з тим їх очікують серйозні труднощі і розпачі» [22].

Внутрішні фактори були зумовлені тим, що в момент проголошення незалежності Україна опинилась в дуже скрутній соціально-економічній ситуації. Розрив економічних відносин з Росією й іншими колишніми республіками СРСР призвів до того, що економіка нашої держави виявилась немічною і деформованою, і характеризувалось швидкими темпами спаду виробництва, нестримною інфляцією, знеціненням коштів тощо. Збільшувався зовнішній борг, скорочувався випуск товарів народного споживання, настала епоха тотального дефіциту (більшість товарів відпускались по картках). Все це посилювало соціальну напругу. Страйки шахтарів, металургів й представників інших професій стали звичною справою.

На тлі цих подій, проблема національної безпеки постала як ніколи гостро для України. В обговоренні даного питання брали активну участь політичні партії, громадські рухи, політичні і державні діячі, а також долучались науковці з політології, правознавства, міжнародних відносин та військової справи. В результаті цих дебатів 16 вересня 1991 року був прийнятий перший проект концепції національної безпеки в Україні. Він не носив статусу офіційного документу, але визначав напрямки формування безпекових заходів для України.

В проекті зазначалось, що для забезпечення національної безпеки в Україні треба створити спеціальний орган – Раду безпеки при Президентові України, на який покласти функції організаційно-координаційної діяльності.

Надання координаційних повноважень разом зі здійсненням заходів щодо інформаційного забезпечення дозволило новоствореній Раді та її апарату



діяти доволі рішуче, розглядати складні і масштабні питання стосовно різноманітних питань державного управління, в тому числі і у напрямку забезпечення національної безпеки в Україні. Разом з тим Рада відчувала певні обмеження у своїй діяльності, оскільки її статус був не до кінця законодавчо визначений.

Важливим моментом щодо розуміння ролі і значення розробки концепції національної безпеки для молодої незалежної України, на наш погляд, було створення при вже згаданій Раді безпеки при Президентові України її наукового органу – Національного інституту стратегічних досліджень.

До основних завдань Інституту належала робота щодо розробки стратегій розвитку держави Україна. Це досягалося шляхом проведення фундаментальних і прикладних досліджень суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України, а також важливих факторів, які впливали на нього: геополітичних, зовнішньополітичних, внутрішньополітичних, гуманітарних, економічних, інформаційних, регіональних, соціально-демографічних та інших. Результатом таких досліджень були підготовка експертної доповіді для щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України; надання Президентові України, органам державної влади різного рівня (Уряду, міністерствам і відомствам, регіональним керівникам тощо) наукових рекомендацій щодо прийняття важливих управлінських рішень; наукова експертиза законопроектів, нормативно-правових актів і державних програм соціально-політичного напрямку; розробка моделей соціально-економічного розвитку України та багато інших.

Таким чином, вищим державним керівництвом України визнавалося, що розробка концепції розвитку України, в тому числі у напрямку створення дієвої системи національної безпеки, не може здійснюватися без глибокого наукового супроводу цих процесів. До речі, слід відмітити, що на той момент у складі Національного інституту стратегічних досліджень працювала потужна команда провідних науковців з різних галузей наук, здебільшого економістів, а також філософів, політологів, соціологів, демографів тощо.

В розробку концепції національної безпеки України на практичному рівні закладалися такі питання як: 1) виявлення основних викликів і загроз, які створюють небезпеку для поступального розвитку України як незалежної держави та її громадян; 2) зміни підходів щодо забезпечення безпеки в період тотальної трансформації української держави; 3) усвідомлення кількості і масштабності небезпек і загроз, які постають перед Україною у її боротьбі за суверенітет і незалежність; 4) врахування довгострокових прогнозів щодо сталого розвитку українського суспільства; 5) створення служб попередження і швидкого реагування на дестабілізаційні процеси як в середині держави, так і за її межами; 6) врахування тенденцій геополітичного розвитку і таке ін. [28, с. 34].

Підбиваючи підсумки роботи щодо виконання завдання по вивченню історії становлення ідеї та концепції національної безпеки в світі та в Україні, ми мали змогу зрозуміти, що багато історичних і соціально-політичних факторів впливають на її формування та еволюційний розвиток. Ми вважаємо, що частково підтверджена одна з гіпотез стосовно того, що еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності відображала основні тенденції конкретно-історичного і політичного процесів, що в ній відбивалися та виражалась у специфічних формах в залежності від правлячої ідеології, суспільної свідомості та державного устрою.

### **1.3. Принципи і методи дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності**

Проблема методологічного забезпечення наукового дослідження, політичного в тому числі, одна з найбільш складних і в той же час важливих проблем. Оскільки будь-яка науково-дослідна діяльність завжди спрямована на отримання об'єктивно нового результату, то така діяльність потребує відповідної організації. Спираючись на визначення методології як «вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби пізнавальної діяльності; як систему принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної

наукової діяльності, а також вчення про цю систему [61, с. 374], саме методологічне забезпечення буде виступати організаційним началом для нашого наукового дослідження.

Довгий час, коли мова заходила про методологію, зразу ж поставали такі галузі знань як філософія та її спеціальні розділи: гносеологія, епістемологія, тобто філософське знання панувало у царині методології. Але в останнє десятиліття з'являється низка робіт в сфері конкретних наук, зокрема в політичній науці, які присвячені саме політичній методології. Таким чином, в даній роботі буде використовуватись увесь спектр методологічних здобутків, в тому числі принципів і методів філософського пізнання, методів політичного аналізу і навіть міждисциплінарних методів, виходячи з предмету дослідження – еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності, де не обійтися без методів історичного аналізу.

У першому підрозділі, визначаючи зміст і сутність ключових понять, ми встановили, що концепція національної безпеки – це сукупність ідей і уявлень про природу, збереження й забезпечення національної безпеки держави; комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності національної безпеки в конкретних історичних умовах; система поглядів на вирішення проблеми у сфері національної безпеки, яка визначає основні напрямки розвитку; система поглядів на убезпечення особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Виходячи з даного розуміння, вважаємо, що для всебічного дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності доречно використовувати наступні методи.

Так, для визначення еволюційних змін у концепції національної безпеки в Україні слід застосувати методи історичного аналізу. Серед них історико-генетичний метод, який був сформований ще на початку XIX ст. і з тих пір активно розвивався, поширюючи принцип історизму майже на всі наукові дослідження.

Історико-генетичний метод застосовувався при визначенні поняття

«доба Незалежності» і в інших випадках, де необхідно було прослідкувати еволюцію того чи іншого політичного явища чи процесу.

Принцип історизму означає розгляд будь-якого явища у його розвитку: зародження, становлення і відмирання (або перехід у новий стан). Історизм як спосіб осмислення минулого, сучасності і вірогідного майбутнього вимагає від дослідника шукати коріння усіх явищ і процесів у минулому, розуміти, що між різними епохами, історичними періодами існує наступність, а кожну епоху, як і явище чи процес, що в ній відбувається, слід оцінювати з точки зору її історичних особливостей і можливостей. В результаті на суспільство вдалось поглянути як на дещо ціле і взаємопов'язане, а цілісність дозволяє глибше зрозуміти окремі її елементи [30, с. 57].

Застосування даного принципу і методу дійсно дозволило нам зрозуміти, яким чином і під тиском яких чинників, відбувалася еволюція концепції національної безпеки в Україні, що впливало на її зміст у дорадянський період, за радянських часів. Лише тоді можна зрозуміти, що вкладалось у її смисл за доби Незалежності.

Порівняльно-історичний метод (кроскультурний) – це метод дослідження, який дозволяє шляхом порівняння різних культурних систем, виявляти загальне і особливе у розвитку країн і народів, а також причини цих спільностей і відмінностей, генезу розповсюдження і типології окремих явищ матеріальної, духовної чи соціонормативної культур [31, с. 214]. В нашому дослідженні даний метод був використаний при порівнянні вітчизняної концепції національної безпеки і національної безпеки зарубіжних країн, що дозволило нам, по-перше, порівняти конкретно історичні і соціокультурні умови, за яких формувалися концепція національної безпеки у різних країнах, по-друге, виявити загальне і особливе у їх змісті.

Із філософської методології найближчим до мети нашої роботи є діалектичний метод. Діалектика як метод базується на декількох принципах: принципі розвитку та принципі всезагального зв'язку і взаємообумовленості. В контексті даного дослідження за допомогою цього методу відбулося

встановлення діалектичного взаємозв'язку між факторами, які визначають безпеку особи, суспільства і держави, виявлення ступеню їх сталості і варіативності під впливом динамічних змін соціокультурного середовища. Також за допомогою принципу всезагального зв'язку і взаємообумовленості ми намагалися пізнати взаємодію різних компонентів національної безпеки (економічної, політичної, воєнної, культурної, інформаційної тощо), наприклад, як досягнення в одній із складових впливає на іншу, і навпаки, загрози і виклики в одній складовій можуть породжувати загрози в іншій.

Найбільш характерним методом загальнонаукової методології є системний метод. Він починає формуватися і швидко розвиватися в середині минулого століття. Після Другої світової війни була сформована загальна теорія систем, заснована на ідеї ізоморфізму законів, яким підкорюються усі системні об'єкти. Сутність системного методу полягає, по-перше, розуміння об'єкту дослідження як системи, по-друге, у розумінні процесу дослідження як системного за своєю логікою і застосованим засобам [5, с. 32].

Як будь-яка методологія, системний метод передбачає наявність певних принципів і способів організації діяльності. В основі системного методу лежать принципи: цілі, цілісності, складності, множинності. Кожен з них передбачає набір дослідницьких процедур, описавши які, ми зрозуміємо, чому даний метод варто застосовувати в даному дослідженні.

Принцип цілі орієнтує дослідника на те, що при дослідженні об'єкта необхідно перш за все виявити ціль його функціонування. Тобто, в першу чергу слід з'ясувати не те, як побудована система, а для чого вона існує, яка мета стоїть перед нею, чим вона викликана і які засоби досягнення цілі.

Так, керуючись даним принципом ми намагалися з'ясувати, яку мету ставить держава, будуючи свою концепцію національної безпеки. Аналіз цілі дозволив нам побачити, що на початкових етапах формування концепції національної безпеки основною метою була оборона від явних чи потенційних загроз. Звичайно, засобами для реалізації цієї концепції були в основному воєнні. Сучасні концепції національної основну мету вбачають у створенні

умов для забезпечення прав і свобод особистості, суспільства, держави. Відповідно, засобом виступає сталий розвиток суспільства, як основа верховенства права, створення економічного добробуту і таке ін.

Принцип цілісності вимагає вивчати об'єкт як дещо виокремлене із сукупності інших об'єктів, який виступає цілим по відношенню до оточуючого середовища, при цьому має свої специфічні функції і розвивається за своїми законами. При цьому не заперечується можливість вивчати окремі сторони чи аспекти об'єкта.

Слідуючи даному принципу, систему національної безпеки ми досліджували як самостійний об'єкт в рамках суспільства і держави. Розуміючи його зв'язок з усіма сферами суспільства, тим не менш, ми також розуміли, що національна безпека має свої специфічні риси і виконує специфічні функції.

Принцип складності вказує на необхідність дослідження об'єкта як складного утворення і, якщо ступінь складності надто висока, слід послідовно спрощувати уявлення про об'єкт, але так, щоб зберегти усі його суттєві властивості. Стосовно того, що система національної безпеки є складним об'єктом в нас не виникало сумніву. Важче було з його спрощенням. Але саме реалізація даного принципу і дала нам можливість зрозуміти дане явище.

Принцип множинності вимагає від дослідника уявляти досліджуваний об'єкт на множинних рівнях: морфологічному, функціональному, інформаційному. Морфологічний рівень дозволив нам дослідити структуру (будову) національної безпеки, функціональний – вивчити і зрозуміти її функції, інформаційний – як циркулює інформації в середині системи.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що при аналізі концепції національної безпеки доцільно застосовувати методологію системного методу.

Дуже тісно пов'язаним із системним методом є структурно-функціональний. Даний метод був розроблений американськими соціологами Т. Парсонсом і Р. Мертоном [58, с. 74]. Згідно даного методу систему національної безпеки будь-якої держави, в тому числі й України, можна

розглядати як функціональну систему, діяльність якої направлена на забезпечення корисних (функціональних) результатів як самої системи (національної безпеки), так і систем вищого порядку (суспільства, держави).

Для вирішення практичних задач розробки концепції національної безпеки, її функціонування тощо необхідно використовувати методи конкретної науки. В даному випадку мова йде про метод політичного аналізу.

Політичний аналіз – це багаторівневий, аналітичний метод дослідження політико-управлінської діяльності і поведінки людей на основі логічного застосування політичних теорій, концепцій і підходів з використанням прикладних і перевірочних процедур; це складний, поетапний, свідомо організований процес дослідження, який має свою логіку, правила пояснення і верифікації отриманих результатів. В його основі лежить аналітико-синтетична процедура, що містить методи дедукції і індукції, методи аналогії і абстрагування, тобто методи обробки різноманітної політичної інформації для отримання нового знання, необхідного для вирішення певної політичної задачі чи прийняття політико-управлінського рішення [10, с. 34].

Метод політичного аналізу застосовувався від час пізнання усіх предметних сторін суспільно-політичних процесів, які відображають стан і розвиток концепції національної безпеки.

Написання першого розділу створило необхідні методологічні передумови для подальшого наукового пошуку і поглибленого вивчення об'єкту і предмету дослідження.

## РОЗДІЛ 2

# ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

### **2.1. Сутнісні характеристики концепції національної безпеки як соціально-політичного і політико-правового феномену**

Основу суверенітету будь-якої країни складає її національна безпека, забезпечення якої покладено у якості однієї з найважливіших функцій на державу як центральний орган управління. Країни, які не здатні забезпечити свою національну безпеку, як правило, втрачають свій суверенітет, і тоді їх внутрішня і зовнішня політика визначається не власною державою, а іншими державами, більш сильними у військовому плані і більш економічно розвинутими.

Національна безпека формується в руслі об'єктивних процесів як під прямим безпосереднім, так і опосередкованим впливом багатьох факторів. До їх числа належать географічні, природно-кліматичні, демографічні, економічні, воєнно-політичні та інші умови як то: історичні, культурні, національні релігійні традиції тощо.

У підрозділі 1.1. даного дослідження в процесі понятійно-категоріального аналізу, було показано, що й дотепер у науковій політико-правовій думці не склалось єдиного розуміння даного феномену. Навіть у законодавстві України існують різні його трактування (Див. Закон України «Про національну безпеку України» 2018 року і Закон України «Про основи національної безпеки України» 2003 року). Тому, для розуміння сутності національної безпеки як соціально-політичного феномену ми займаємо позицію, що його слід розглядати комплексно з системних позицій, бачити цілісність, збалансованість, цілеспрямованість функціонування і саморегулювання, а також інші його властивості, щоб розуміти національну безпеку як складну систему певного якісного рівня.



З позицій системного підходу національна безпека розкривається у декількох аспектах, а саме: 1) як складова частина – підсистема більш високого рівня, якою є міжнародна глобальна безпека; 2) як складна багаторівнева система, що має власні підсистеми (наприклад, воєнна безпека, економічна, інформаційна, екологічна тощо та їх складові); 3) як внутрішній стан держави, його окремих регіонів і суб'єктів, при якому відсутні реальні або потенційні загрози національним інтересам держави, а при їх виникненні – як систему заходів щодо забезпечення охорони / захисту інтересів громадян, суспільства, держави.

По своїй суті національна безпека є багатогранним явищем, тобто сукупністю елементів – кожного розташованого на території країни регіону, суб'єкта (підприємницької діяльності, будь-якої організації, окремого індивіда) та напряму життєдіяльності цих суб'єктів. Тоді, національну безпеку України слід розглядати у вигляді складної системи з багатьма суб'єктами і функціональними напрямками їх життєдіяльності, де держава виступає центральним елементом. Саме на державу покладається задача формування концепції національної безпеки, в якій враховуються інтереси як усієї країни з її населенням, так і окремих суб'єктів, і вона ж розробляє систему забезпечення національної безпеки. Як стверджує В. Ліпкан «Національна безпека забезпечується проведенням єдиної державної політики в усіх сферах життєдіяльності, системою заходів економічного, політичного та організаційного характеру, адекватних загрозам і небезпекам життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави через органи законодавчої, виконавчої та судової влади» [34, с. 57].

Таким чином, загальне розуміння національної безпеки країни і в теоретичному і в практичному плані призводить до необхідності виокремлення в усій системі суспільних відносин проблем політичної, економічної, воєнної, науково-технічної, соціальної, екологічної й іншої безпеки. Оскільки країна представляє собою єдиний суспільний організм, який складається із низки

підсистем – політичної, економічної, соціальної, духовної, в кожній з них зароджуються і розвиваються певні протиріччя навколо основних цінностей (матеріальних і духовних). Саме ці протиріччя, а точніше деякі з них, у випадку їх крайнього загострення, призводять до формування джерела загроз і небезпек.

Так, наприклад, для функціонування економічної сфери потрібні різноманітні ресурси, в тому числі природні. Неконтрольований і несанкціонований (злочинний) видобуток природних ресурсів наносить шкоду природному середовищу, погіршує екологію, інколи знищує цілі екосистеми, тим самим погіршує середовище проживання людей, загрожує їх здоров'ю тощо. Тобто, спостерігається формування джерела небезпеки не стільки для економічної сфери суспільних відносин, скільки для безпеки регіону, його мешканців, а можливо країни в цілому, для усієї суми життєвих інтересів суспільства. Для того, щоб мати об'єктивну можливість відслідковувати процеси виникнення і розвитку протиріч, ефективно управляти цими процесами і впливати на них, суспільство і держава змушені були приймати низку концептуальних документів, які б забезпечували національну безпеку, тобто безпеку усіх без винятку сфер життєдіяльності суб'єктів суспільного життя.

Отже, в структурі політики забезпечення національної безпеки і процесу прийняття безпекових рішень будь-якої країни особливе місце мають концептуальні політичні документи. До найбільш важливих з них слід віднести Концепцію національної безпеки або рівнозначний політичний документ, у деяких країнах носить назву Стратегії національної безпеки (наприклад, США).

Концепція національної безпеки – це політичний документ, в якому викладена система офіційних поглядів на місце і роль держави у сучасному глобалізованому світі, її національні цінності інтереси і цілі. Можна сказати, що національні цінності інтереси і цілі – це тріада першоджерел, основних

рушійних сил системи національної безпеки, які визначають її зміст, характер, конфігурацію і направленість.

Складові частини цієї тріади при їхній безумовній взаємопов'язаності і взаємозалежності не є рівнозначними. Так, на думку деяких дослідників, в їх ієрархії головним компонентом виступають саме національні цінності – найменш динамічний і самий стабільний елемент системи. Національні цінності формуються в ході історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури суспільства у відповідності з геополітичним становищем країни. Національні інтереси, навпаки представляють собою порівняно динамічний елемент, який формується на базі національних цінностей під впливом довгострокових тенденцій суспільного розвитку. Національні цілі – самий рухомий елемент. Вони залежать від національних інтересів з урахуванням внутрішніх і зовнішніх обставин. Ясне, стійке уявлення щодо визначеної тріади головних життєвих орієнтирів в цілому і кожного окремо, набувають особливого значення для самосвідомості і самопочуття народу у переламні часи [37, с. 27].

Отже, як виразив свою думку В. Манілов, ключове значення у розробці Концепції національної безпеки має розуміння національних цінностей. Їх слід розглядати як фундаментальні норми, які дозволяють здійснювати вибір позиції, визначати лінію поведінки у життєво значимих ситуаціях. Стосовно цінностей також можна пригадати висловлювання М. Бердяєва: «Цінність – є суть і одночасно умова повноцінного існування суб'єкта» [7, с. 74]. І хоч М. Бердяєв говорив про цінності особистості, але якщо певні цінності розділяються народом, суспільством, то вони стають національними цінностями.

Для сучасної України проблема визначення національних цінностей як основи національної безпеки – є надзвичайно актуальною. Адже не дивлячись на майже тридцять років незалежності, вони залишаються не до кінця визначеними. Звичайно, можна послуговуватись загальнолюдськими або

європейськими цінностями, проте важливо у формуванні системи національних цінностей враховувати особливості розвитку української державності. Як справедливо відзначає Ж. Петрович «Національні цінності необхідні народу, нації для: саморегуляції, стійкості й стабілізації; підтримання згуртованості, національної солідарності, партнерства; відтворення і збагачення національної культури; творення і розвитку нації як суб'єкта міжнародної спільноти; утвердження особистісних орієнтирів, побудови ціннісно-смыслові системи людини; розвитку особистості, зниження її тривожності, удосконалення навичок соціального адаптування в інтересах людини, держави і суспільства» [44, с. 149]. Серед сучасних національних цінностей України частіше за все називають такі: соборність, єдність, територіальна цілісність, демократія, свобода і гідність особистості, верховенство права і рівність всіх перед законом, соціальна справедливість, сім'я та деякі інші.

Розглянемо наступний компонент національної безпеки – національні інтереси. Національний інтерес згідно політологічного словника визначається як «система відносин, яка поєднує в собі потреби функціонування і розвитку нації-народу як єдиного організму. Основу національного інтересу становлять потреби суспільства, необхідні для його сталого розвитку, захист народу від загроз з боку іншої держави (держав), а також підтримання соціального миру, порядку й злагодності всередині країни. Як правило до корінних національних інтересів зараховують питання цілісності і культурної ідентичності, безпеки нації-народу, контроль над використанням важливих природних ресурсів. Найважливіші системоутворюючі фактори національних інтересів: збереження культури, науки, освіти, їх носіїв, території, на якій вони живуть і працюють» [45, с. 338]. Якщо звернутись до Закону України «Про національну безпеку України», то національні інтереси трактуються як «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [51].

Таким чином, можемо зазначити, що національні інтереси – це усвідомлені інтереси народу, які офіційно виражають його об’єктивні потреби, виходять з його національних цінностей і спрямовані на збереження, створення або досягнення сприятливих умов для його стабільного існування й стійкого прогресивного розвитку. На нашу думку, принциповим у запропонованій дефініції є акцент на тому, що до категорії національних інтересів належать лише ті, котрі відображають офіційно виражені потреби, і лише ті, що виходять із національних цінностей. Важливо також відмітити, що національні інтереси – це не механічна сукупність, яка поєднує в собі усі справедливі інтереси окремих громадян. На думку філософа І. Ільїна, «державна справа з виключно загальними, всенародними інтересами. Приватний інтерес громадян може сприйматись лише настільки, наскільки він може бути сприйнятим як інтерес суспільний, всенародний» [24, с. 287].

На наш погляд, українська держава на теперішній час знаходиться на початковому етапі формування своїх національних інтересів, що по-перше, не дає можливості чітко класифікувати наші національні інтереси, по-друге, не створює можливості офіційно закріпити їх в нормативно-правових і політико-правових актах, про що свідчить доволі розпливчате трактування в Законі України «Про національну безпеку України», а також широко представити їх в інформаційному полі. Крім того, породжує труднощі і у формуванні Концепції національної безпеки, яка повинна захищати те, що до кінця не усвідомлене.

Для більш чіткого усвідомлення національних інтересів слід більш строго ранжувати їх за ієрархією національних цінностей, а також за розміром допустимої плати за втрати, які можуть бути понесені при їх захисті. Тобто, мова йде про межі необхідного і достатнього захисту, сил і засобів для захисту національних інтересів, зокрема використання збройної сили. Спираючись на означені критерії національні інтереси можна визначити як «інтереси, пов’язані зі збереженням, примноженням і захистом національних цінностей, втрата яких ставить під питання ідентифікацію і навіть саме існування

народу» [37, с. 35]. Тоді до національних інтересів України беззаперечно можуть належати:

- територіальна цілісність, державний суверенітет, ефективна система оборони і безпеки, відбиття агресії;
- досягнення громадянського миру й злагоди, зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий та євроатлантичний безпековий простір;
- розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України;
- ефективний економічний розвиток і подолання бідності;
- реалізація принципів соціальної справедливості, захист прав і свобод людини;
- подолання корупції, організованої злочинності;
- попередження національної і релігійної ворожнечі;
- формування поваги до пам'яті предків, національної історії, культури, традиціям;
- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення та інші.

Отже, чітке уявлення про систему національних інтересів, розуміння їх ієрархії, механізмів формування і функціонування дозволить визначити національні цілі як основоположні орієнтири внутрішньої і зовнішньої політики і концепції забезпечення національної безпеки.

Здійснений аналіз двох складових компонентів тріади «національні цінності – національні інтереси – національні цілі», дозволяє нам стверджувати, що національні цілі можуть бути сформульовані, а також розглядатись як життєздатні і продуктивні лише за умови, що вони відповідають національним інтересам, на реалізацію і захист яких спрямовані.

Виходячи з такого принципу однією з найважливіших (основоположних) цілей України є забезпечення суверенітету, державної і територіальної цілісності шляхом подолання зовнішньої агресії та забезпечення миру.

Крім основоположної цілі, зазначеної вище, у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», проголошеній на Саміті ООН зі сталого розвитку у 2015 році, була визначена низка національних цілей на довгострокову перспективу, а саме: 1) подолання бідності; 2) міцне здоров'я і благополуччя громадян; 3) якісна освіта; 4) гендерна рівність; 5) доступна і чиста енергія; 6) чиста вода і якісні продукти харчування; 7) гідна праця та економічне зростання; 8) розвиток промисловості та інфраструктури на основі технологічних інновацій; 9) скорочення соціальної нерівності; 10) сталий розвиток міст і громад; 11) відповідальне споживання та виробництво; 12) екологічне природокористування; 13) збереження морських ресурсів; 14) захист та збереження екосистем суші; 15) мир, справедливість та сильні державні інституції; 16) міжнародне партнерство заради сталого розвитку [41].

Визначені цілі розроблялись на основі національних інтересів з урахуванням розрахунково-прогнозої роботи з використанням сценарних підходів до визначення напрямів розвитку країни на довгострокову перспективу (до 2030 року). Звичайно, ці перспективні цілі потребують уточнення, тому для їх реалізації Урядом держави розробляються більш конкретні цілі, наприклад,

- подолання соціально-економічної кризи і розвиток господарчої діяльності, направленої на підвищення рівня життя громадян;
- підтримання на достатньому рівні обороноздатності країни, бойової і мобілізаційної готовності Збройних Сил України для відсічі агресії;
- врегулювання у співпраці з міжнародними партнерами збройного конфлікту на сході України;
- збереження і раціональне використання природних ресурсів з використанням відтворювальних технологій;

– створення соціально-політичних і правових умов для найбільш повної реалізації прав і свобод людини на основі реформування судової системи тощо.

Аналіз, класифікація і структурування національних цінностей, інтересів і цілей дозволяють використовувати їх у якості відправних точок при формування політики і концепції національної безпеки України.

Крім того, концепція представляє засадничі принципи організації й функціонування системи забезпечення національної безпеки, визначає засоби і способи попередження й усунення внутрішніх і зовнішніх загроз. Усі положення концепції, як основоположного у царині безпеки документу, зазвичай є підґрунтям для формування і здійснення єдиної загальнодержавної політики реалізації і захисту національних інтересів, розробки конкретних доктрин забезпечення нацбезпеки і міжнародній, воєнній, економічній, соціальній, екологічній та інших сферах.

Сьогодні майже не існує жодної більш-менш розвинутої країни, яка б не мала власної концепції національної безпеки. Але при усій важливості даного документу, він має другорядну роль, оскільки базується на правових актах вищого порядку – Конституції і Законі «Про національну безпеку». Важливо підкреслити, що саме Конституція України є одночасно і джерелом і основою правових норм у сфері забезпечення національної безпеки, оскільки, по-перше, вона гарантує основні права і свободи громадян, захищає їх честь і гідність, право власності і таке ін.; по-друге, визначає й захищає державний суверенітет, визначає основи суспільного ладу, забезпечує соціальну спрямованість економіки тощо, що й покладено в основу розуміння національної безпеки («національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» [56, с. 110]).



Для національної безпеки основоположними є ті норми Конституції України, які визначають сукупність і пріоритетність об'єктів і суб'єктів, чії інтереси підлягають беззаперечному захисту, збереженню й розвитку. Крім того, конституційні норми не лише регулюють відношення громадянина і держави у сфері безпеки, але й встановлюють пріоритетність у забезпеченні. Довільне обмеження прав і свобод людини і громадянина не допускаються жодним чином. Разом з тим, права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені у тій мірі, у якій це необхідно в цілях захисту конституційного ладу, здоров'я, прав і свобод, законних інтересів інших осіб (це визначає відношення безпеки між громадянами), забезпечення оборони країни і безпеки держави [27]. Тобто обмеження прав і свобод може бути допущено у виключних ситуаціях: воєнний стан, надзвичайний стан, надзвичайна ситуація.

Крім Конституції політику національної безпеки держави також визначають закони України, міжнародні правові акти, які ратифіковані Верховною Радою України та інші нормативно-правові документи. На основі зазначених документів глава держави (за законодавством України це Президент) розробляє стратегію національної безпеки, формує воєнно-оборонну доктрину держави та Концепцію національної безпеки України, в яких визначаються основоположні принципи, цільові установки, напрямки діяльності органів державної влади щодо виявлення потенційних і реальних загроз сталого розвитку України та своєчасного їх упередження чи подолання.

Підсумовуючи результати роботи над виконанням даного дослідницького завдання щодо виявлення сутнісних характеристик концепції національної безпеки як соціально-політичного і політико-правового феномену, ми можемо зробити висновки: по-перше, розробка й реалізація концепції виходить із розуміння національної безпеки як складної, багатокomпонентної системи, яка відображає і забезпечує стан захищеності національних життєво важливих інтересів у різних підсистемах життєдіяльності країни і суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз,

забезпечує сталий прогресивний розвиток і стабільне задоволення життєвих потреб особистості, суспільства і держави.

За своїм характером концепції національної безпеки є політичним документом, в якому викладена система офіційних поглядів на місце і роль держави у сучасному глобалізованому світі, її національні цінності інтереси і цілі. За змістом – Концепція відображає систему конкретних засобів, способів і механізмів, направлених на попередження й усунення різних видів небезпек. За процесуальним призначенням концепція національної безпеки передбачає взаємодію різних державних інституцій, органів державної влади, керівників усіх ланок і рівнів щодо підтримання адекватного в даних конкретних умовах рівня національної безпеки.

Концепція національної безпеки розробляється і розвивається у відповідності до основоположних нормативно-правових актів: Конституції України, Законів України, Указів Президента України, Постанов Верховної Ради України і Кабінету міністрів України, міжнародних документів, визнаних і ратифікованих українською державою.

## **2.2. Аналіз еволюції розробки та законодавчого забезпечення концепції національної безпеки України доби Незалежності**

Зміни вимог щодо системи забезпечення національної безпеки України у зв'язку з агресією Російської Федерації та окупацією і анексією частини українських територій змусили переглянути всю концепцію нацбезпеки, підходи щодо її формування та законодавче забезпечення реалізації. Виходячи з цього, даний підрозділ присвячений аналізу еволюції створення концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності.

Після розпаду СРСР перед колишніми союзними республіками постало питання вибору своєї подальшої долі та історичного розвитку, хоча деякі з них цей вибір зробили ще раніше, наприклад Прибалтійські республіки та деякі республіки Середньої Азії. Така ж проблема торкнулась і України. Вона була вирішена на позачерговій сесії Верховної ради України 24 серпня 1991 року,

коли 346 депутатів одностайно проголосували за прийняття Постанови та Акту проголошення незалежності України. Ці, без перебільшення історичні документи, утвердили Україну як незалежну суверенну державу, яка має неподільну територію на якій діють її власна Конституція і закони.

З цього моменту в незалежній Україні розпочалось державне будівництво та формування нового політичного устрою, політичної системи, державно-політичних інституцій.

Важливим компонентом державного будівництва (особливо для держав, які тільки набули своєї незалежності) завжди є побудова політики (доктрини, стратегії, концепції) національної безпеки, щоб відстоювати і, за необхідності, захистити незалежність. Отже, незалежність – є найголовнішим критерієм національної безпеки. Це проявляється у здатності держави здійснювати самостійну національну політику, захищати власні національні інтереси і цілі. Але не менш важливим критерієм нацбезпеки є рівень національного розвитку, темпи економічного зростання, захист прав і свобод громадян, їх гідне соціальне забезпечення і таке інше.

Тому, вже з перших днів незалежності в Україні розпочалися законотворчі процеси, результатом яких стало прийняття важливих з точки зору національної безпеки документів. Так, 24 серпня 1991 р., тобто у день проголошення незалежності була прийнята Постанова Верховної ради «Про військові формування в Україні», де визначалось: «1) Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній раді України;

2) Утворити Міністерство оборони України; 3) Урядові України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України» [47].

З точки зору національної безпеки надзвичайно пріоритетним постало питання державного кордону України. Для врегулювання даного питання 14 листопада 1991 р. був прийнятий Закон «Про державний кордон України»,

в якому зазначалось: «Україна, керуючись Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України та Актом проголошення незалежності України, неухильно проводить політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів України виходячи із принципів непорушності державних кордонів, які є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України. Державний кордон України є недоторканим. Будь-які порушення його рішуче припиняються [48]. Цим Законом в Україні утверджувались кордони УРСР.

Пам'ятаючи увесь свій попередній історичний досвід, коли Україна ставала об'єктом загарбання з боку різних держав, суверенна українська держава з перших днів незалежності почала розбудову власних збройних сил. Їх основу повинні були скласти частини Радянської армії, які дислокувались в Україні – це майже 800 тис. солдат і офіцерів. Цим військовослужбовцям дали право на вибір: залишитись в Україні і присягнути їй на вірність вже як солдатам і офіцерам української армії, або вийти на пенсію чи виїхати з країни. «6 грудня 1991 року перша група військових присягнула на вірність українській державі. Цей день вважають днем заснування Збройних сил України» [21, с. 89]. Цей історичний факт був закріплений Законом України «Про Збройні Сили України», в якому закріплено: «Україна, враховуючи необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародної стабільності, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава має Збройні Сили України із необхідним рівнем їх бойової готовності та боєздатності» [49].

На цьому ж засіданні Верховної ради був прийнятий Закон України «Про оборону України», в якому «встановлюються засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій,

посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони. Оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх складових сектору безпеки і оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони [52]. Цей закон зі змінами і доповненнями чинний до тепер.

У 1992 році в контексті забезпечення нацбезпеки був прийнятий Закон України «Про службу безпеки України» (зі змінами і правками чинний). Цим Законом створюється і визначається роль Служби безпеки України, а також її функції в системі забезпечення національної безпеки країни. «Служба безпеки України – це державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України. На Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України» [54].

Так, поступово українська держава відстоювала свою незалежність і вибудовувала систему національної безпеки. Але, здійснюючи дане дослідження ми встановили, що національна безпека не складається лише з воєнної безпеки, а включає всі види безпеки, в тому числі економічну та інші. Отже, варто звернути увагу на економічний стан України на початку доби

Незалежності. Тут слід відзначити, що наша держава, як і усі колишні радянські республіки, що входили до складу СРСР і утворювали єдину економічну систему, переживала величезну економічну кризу, підкріплену кризою політичною.

Спочатку охарактеризуємо економічну кризу. «Україна в системі радянської економіки була сильно орієнтована на підтримку величезного військово-промислового комплексу та залежала від зв'язків з іншими частинами Союзу, які розірвалися. В Україні розпочалася інфляція, потім гіперінфляція і, відповідно, падіння доходів населення. У 1992 році вона перевищила 2000%. У період між 1991 і 1997 роками, українське промислове та сільськогосподарське виробництва скоротилися вповоловину, а валовий внутрішній продукт (ВВП) становив 64% від показника 1991 року» [21, с. 91]. Щоб подолати економічну кризу українській державі слід було здійснити переорієнтацію економіки на інші ринки, диверсифікацію виробництва, його модернізацію з метою підвищення ефективності і таке інше, тобто, треба було швидко здійснити болючі, але вкрай необхідні реформи. Проте, цьому якраз і завадила політична криза, що виражалась у протистоянні нових українських еліт.

Українські еліти не були одностайними у баченні поступального руху України у напрямку побудови незалежної держави. Серед новостворених політичних еліт виокремилось декілька напрямків, які по різному бачили розвиток України. З одного боку – це послідовники комуністичної номенклатури і так звані «червоні директори», які шляхом незаконної приватизації закріпили у свою приватну власність значну частину державної власності, а більшість народу перетворили у найманих працівників. Ці еліти вбачали розвиток України у тісній співпраці з Російською Федерацією і орієнтувались на російські ринки і ринки колишніх радянських республік. При цьому вони не помічали (чи не хотіли помічати), що Росія зацікавлена лише у власних інтересах (що цілком природно), а інтереси України їй не обходять. З другого боку – національна еліта, яка складалась із нових націоналістично

налаштованих організацій, груп і партій, що об'єднались під назвою «Народний рух України» і протиставляли себе комуністам. Але нові націонал-патріоти не тільки не спромоглись запропонувати українському суспільству нової, більш конструктивної програми будівництва майбутнього країни, а й стали «творцями і популяризаторами нових міфів» про унікальне призначення і унікальний шлях України й українців. Вони запекло протистояли співпраці України з Росією, натомість і не пропонували шляхи співпраці із Заходом. З третього боку – новосформовані діяльні, амбітні молоді еліти (часто пов'язані з криміналом), так званий олігархат, який поставив понад усе власний, а не суспільний розвиток і успіх, нехтуючи при цьому національними інтересами. Ці еліти поступово ставали головним дистриб'ютором з розподілу економічних ресурсів і приватної власності.

Таким чином, боротьба між політичними елітами не сприяла національній безпеці України, а економічна й політична криза лише погіршували її стан. Замість розбудови нової незалежної держави та формування ефективних державно-політичних інститутів, спроможних подолати соціально-економічну кризу, еліти «плодили» нову бюрократію, яка потребувала все більших непродуктивних державних витрат і створювала корупційні схеми. Крім того, до середини дев'яностих років Україна жила й функціонувала за радянською конституцією 1978 року, не дивлячись на те, що в країні відбулась трансформація політичної системи, з'явилися нові політичні партії, політичні інститути, як то інститут президентства, укріплювався парламентаризм. Саме формування й прийняття нової конституції могло б вирішити низку проблем, що породжували небезпеки функціонування України як незалежної держави.

У 1991 році було створено Конституційну комісію, яка діяла протягом п'яти років аж до прийняття Конституції України 1996 року. Протягом цього надзвичайно складного періоду було запропоновано п'ятнадцять різних проектів конституції, які поступали як від самої Конституційної комісії, так і від політичних партій, і громадських ініціативних груп. Але ні один з проектів

не знаходив схвалення, оскільки політичні еліти не знаходили консенсусу у баченні майбутнього України, що призвело до конституційної кризи 1995 року. Тоді для подолання цієї кризи між Верховною Радою і Президентом України був підписаний Конституційний договір, покликаний створити умови для завершення роботи щодо розробки і прийняття нової Конституції України. Врешті решт, зусиллями робочої групи Верховної Ради України був відпрацьований остаточний текст головного державного документу – Конституції України. Між першим і другим парламентськими читанням до проекту Конституції надійшло близько 5700 правок, які стосувались прав людини, приватної власності, землі, виборчої системи, розподілу повноважень між гілками влади, вектору розвитку держави, положенню України у світовому співтоваристві, тобто всього того, що так чи інакше торкається проблем національної безпеки. 28 червня 1996 року основний закон суверенної України був прийнятий. І як писала журналістка «Укрінформ» С. Шевцова до Дня Конституції вже у 2020 році «Позаду історія, попереду – життя. Чогось українців вже не треба вчити, а чомусь-таки доведеться повчитися. Правила ж прості: права і свободу виборюють. Власну гідність, так само як і незалежність держави – захищають. Владу – будь-яку – обмежують і контролюють. А за Законом – живуть» [62].

В Основному Законі України – Конституції закріплені правові засади, які покладаються у формування концепції національної безпеки: 1) статус держави (суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова. (Ст. 1); 2) основні цінності, як то: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (Ст. 3); 3) пріоритет національних інтересів – зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (Ст. 18); 4) національні цілі – усі, без винятку



статті Конституції України, направлені на реалізацію національних цілей. Тоді, все, що створює загрозу закріпленому статусу держави, її національним цінностям, інтересам і цілям – є об'єктом системи забезпечення національної безпеки.

Таким чином, Конституція України, як закон прямої дії, охопила своїм регулюванням усі сфери суспільних відношень, які виступають предметом національної безпеки. Після прийняття Основного Закону в Україні починається формування цілісної системи державної політики національної безпеки.

Політика національної безпеки – це підґрунтя, основа, яка визначає як країна, її владні інституції гарантують безпеку держави і її громадян. Політика національної безпеки формально визначає розуміння основоположних принципів, національних цінностей, інтересів і цілей під кутом зору їх захисту, а також викликів, загроз і ризиків, які загрожують стабільному функціонуванню країни. Зазвичай політика національної безпеки базується на конституції країни, інших політико-правових актах (законах, постановах) і роз'яснює дії і обов'язки державних інституцій у забезпеченні безпеки і верховенства права.

Згідно визначенню Спеціальної групи ООН по реформуванню сфери безпеки «політика національної безпеки задає напрямок забезпечення країною потреб безпеки народу і держави. Вона відображає погляди уряду та інших державно-політичних інститутів, а також потреби і уявлення громадян країни і представлена у формі політико-правового документу. У різних країнах він може мати різні назви: стратегія, доктрина, концепція, і визначає конкретні заходи щодо виконання задач безпеки й оборони, висунутих політикою національної безпеки» [60].

В Україні у 1997 році, на основі Конституції України, Постановою Верховної ради України була ухвалена перша концепція національної безпеки. В ній визначалось: «Національна безпека України як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх

загроз є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей. Головними об'єктами національної безпеки є: громадянин – його права і свободи; суспільство – його духовні та матеріальні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів. Основними принципами забезпечення національної безпеки є: пріоритет прав людини; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів; адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам; демократичний цивільний контроль за воєнною сферою, а також іншими структурами в системі забезпечення національної безпеки; додержання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їх взаємна відповідальність; чітке розмежування повноважень органів державної влади. Національна безпека України досягається шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах, як політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо.

Конкретні засоби і шляхи забезпечення національної безпеки України обумовлюються пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз цим інтересам, і ґрунтуються на засадах правової демократичної держави» [50].

Зважаючи на комплексний характер національної безпеки, що й було відображено у даній концепції, де зазначено про включення до національної безпеки понять політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна та інші безпеки, протягом наступних років приймалась низка документів, які розкривали їх зміст: 1) Закони України «Про основи національної безпеки України» (2003 р., «Про національну безпеку» 2018 р.), «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р., чинний в редакції від 07.06.2020р.), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2016 р.), в якому в тому числі обговорюються питання науково-технічної безпеки та ін.; 2) Укази Президента України «Про воєнну доктрину

України» (2012 р), «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» (2016 р.), «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 04 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» (2016 р.), «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» (2020 р.), «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02 грудня 2019 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення енергетичної безпеки» (2019 р.) тощо; 3) Постанови Верховної ради та Кабінету Міністрів України, наприклад «Про створення Служби національної безпеки України» (1991 р.) та інші нормативно-правових актів. Проте, на нашу думку, велика кількість документів, які б чітко визнавали, що таке соціальна, гуманітарна, економічна, правова, демографічна, психологічна безпеки і визначали систему заходів щодо усунення ризиків і загроз та забезпечення цих небезпек.

Підбиваючи підсумки щодо виконання дослідницького завдання стосовно здійснення аналізу еволюції розробки та законодавчого забезпечення концепції національної безпеки України доби Незалежності, ми відзначаємо, що українська держава здійснила низку кроків на шляху до розроблення й реалізації концепції національної безпеки. Для забезпечення повсякденного функціонування концепції нацбезпеки держава Україна створила організаційно-інституційні структури у вигляді спеціальних органів (міністерств, відомств, служб, бюро), які реалізують комплекси заходів, направлених на охорону / захист національних цінностей, інтересів, цілей. Разом з тим, державне будівництво вимагає від органів державної і політичної влади, подальшого вдосконалення концепції національної безпеки України з урахуванням глобалізаційних процесів, розстановки геополітичних сил, нового світового порядку. При цьому, національні інтереси України в цій діяльності повинні знаходитись на першому місці. Крім того, слід пам'ятати про сучасний стан українського суспільства, особливо з точки зору ідентичності

його громадян, рівня розвитку їх національної самосвідомості, готовності і спроможності українських еліт виражати національні інтереси у вигляді національних цінностей, здібності вищого керівництва держави щодо визначення і обґрунтування національно орієнтованої стратегії сталого розвитку суспільства і держави на певну перспективу.

### **2.3. Державна політика України щодо забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації**

Загрози національній безпеці кожної країни у різному ступені існують завжди. Але у той чи інший час вони набувають особливого значення, в залежності від їх актуальності, масштабності і потенціалу реальних небезпек. Говорячи про той чи інший час, не можливо не зупинитися на розгляді глобалізації як основній тенденції сучасного світового розвитку. Дійсно, сучасний світ перебуває під впливом різноманітних глобалізаційних процесів, які різними дослідниками оцінюються далеко не однозначно. Хтось вбачає в них більшість позитивних моментів, хтось, навпаки, негативних. Хоча переважна більшість науковців дотримуються думки, що такі масштабні зрушення неможливо оцінювати однозначно. Так, наприклад, Н. Карасьова у якості позитивних наслідків глобалізації визначає те, що глобалізація сприяє виробничій спеціалізації і міжнародному поділу праці. В наслідок чого більш ефективно розподіляються ресурси, що сприяє підвищенню середнього рівня життя і розширенню життєвих перспектив населення. Авторка стверджує, що переваги глобалізації проявляються у вільній торгівлі на взаємовигідній основі, в наслідок чого населення планети має доступ до широкого кола різноманітних товарів і послуг. Глобалізація посилює конкуренцію, тим самим стимулює подальший розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед менш розвинутих країн. В решті решт, переваги глобалізації визначаються тими економічними вигодами, які отримуються від розповсюдження передового науково-технічного, технологічного і кваліфікаційного рівня виробництва з одних країн в інші завдяки відкритості економік світу і

створення глобальної економіки. Глобалізація може призвести до підвищення продуктивності праці в наслідок раціоналізації виробництва на основі передових технологій [25, с. 30].

В той же час інші науковці, зокрема В. Кравченко, відмічає, що у якості проблем, потенційно спроможних викликати негативні наслідки глобалізації є такі: нерівномірність розподілу переваг глобалізації між різними країнами; можливість переходу контролю над економікою окремих країн від суверенних урядів до більш сильних країн; можлива дестабілізація фінансової сфери. Як наслідок, ріст соціально-економічного розшарування суспільства, розрив традиційних зв'язків між соціальними групами і верствами в середині суспільства, втрата індивідами об'єктивної приналежності до тієї чи іншої верстви, особливо це стосується розмивання середнього класу. Найбільш негативні наслідки глобалізації відчувають на собі слабо розвинуті країни, які належать до так званої світової периферії. Для таких країн глобалізація небезпечна тим, що призводить до зубожіння великих мас населення, збільшенням залежності від гегемонів глобалізації, зростанням зовнішнього боргу і таке інше, – а це вже не тільки економічна загроза, це загроза національній безпеці в цілому [29, с. 73].

З наведеної вище думки ми бачимо як розгляд глобалізації в суто економічному руслі (це було характерно для ранніх публікацій щодо дослідження глобалізації) переходить на зовсім інший рівень усвідомлення наслідків глобалізації – державно-політичний. Деякі дослідники відмічають, що глобалізація руйнує устої національної держави, трансформує державний суверенітет. Процеси глобалізації «розмивають» класичний державно-національний суверенітет, впливають на формування внутрішньої і зовнішньої політики [13, с. 6].

На цьому ж наголошує О. Кіндратець. Вона відмічає: «Процеси, що відбуваються сьогодні в національних державах, можна зрозуміти і пояснити лише в контексті глобалізації, тобто планетарних змін. В той же час від політики держави залежить те, наскільки її громадяни будуть захищені від

світових криз в умовах глобалізації» [26, с. 126]. Тобто, ми бачимо, що дослідниця наголошує, що в залежності від політики держави буде залежати захищеність громадян від тиску глобалізаційних процесів.

Українська незалежність набувалась і відстоювалась якраз тоді, коли глобалізація, про яку вперше заговорили ще наприкінці 70-х років ХХ ст., посилювалась і набирала обертів. О. Дзьобань з цього приводу зазначає: «Глобалізаційні метаморфози, а також виклики, що постали перед країнами трансформативного типу, надали принципового значення питанням про стратегію, зміст, ресурси та особливості забезпечення їх національної безпеки» [20, с. 182]. Тому дуже важливо зрозуміти формування концепції національної безпеки в Україні в період посилення глобалізації. Даному напрямку буде присвячено цей підрозділ. Важливе значення в дослідженні еволюції концепції національної безпеки в Україні в період глобалізації буде мати геополітичний аналіз.

Сутність геополітичних досліджень, в першу чергу, полягає у тому, що в ході аналізу соціально-політичних явищ і процесів, геополітика користується широкомасштабними просторово-географічними категоріями, торкається проблем безпеки, які пов'язані довгостроковими стратегічними перспективами.

Геополітична ситуація сьогодення для України характеризується комплексом гострих протиріч історичного, політичного, економічного і соціального характеру. Зміни у світі, які відбуваються в різних сферах з 90-х років ХХ ст., вплинули як на міжнародне становище, так і внутрішнє положення в Україні. Очевидно, що здійснення внутрішніх реформ і перетворень неможливо без врахування нового геополітичного положення України.

Географічне положення України між Заходом і Сходом начебто на перетинанні цивілізацій поставило її в ситуацію, що вона відіграє ключове геополітичне значення і для Росії, і для країн НАТО. Тут дійсно велике значення має саме географічний фактор. Україна займає доволі велику

територію у Східній Європі, має вихід до Чорного моря з декількома крупними портами, в тому числі військовими. Вона володіє багатими природними ресурсами і корисними копалинами, має вигідне транзитне положення, знаходячись на перетині транспортних магістралей і нафто-газопроводів.

Але Україна – це не лише велика за територією країна. Вона є розвинутою в промисловому і сільськогосподарському виробництві країною, зі значним промисловим потенціалом. Та не тільки географія й економіка визначили величезний геополітичний інтерес до України з боку світових гравців, а її цивілізаційні орієнтири. З одного боку, в силу різноманітних історичних факторів, Україна тісно пов'язана з Росією історичними і культурними зв'язками, з іншого – вона завжди відчувала в собі «європейськість» і тяжіла до західних цінностей: демократії, свободи, прав людини тощо. Відповідно до того, який вибір зробить Україна буде залежати розстановка сил на європейському континенті.

Довгий час, слідуючи Декларації про державний суверенітет України, де визначалося, що Україна «урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [19], українській державі вдавалося балансувати між Росією і Заходом. Основним мотивом проголошення нейтрального статусу на той момент було прагнення дистанціюватися від союзного центру і імперської політики Кремля.

Підтримування статусу нейтралітету у зовнішній політиці України відіграло певну позитивну роль у її становленні як незалежної держави, в першу чергу від Росії. Також завдяки політиці нейтральності і позаблоковості Україні у перші роки незалежності вдалося запобігти розколу у суспільстві між правими і лівими політичними партіями і рухами, між різними соціальними групами. Разом з тим українська держава проголошувала «європейський вибір», згідно якому вона рухалася в бік європейської спільноти і демократичних цінностей.

Як не парадоксально, але нейтралітет не унебезпечив Україну, навпаки, він позбавив можливості вибору надійних союзників і погрожував призвести до військово-політичної ізоляції. Більш того, він знижував міжнародний авторитет України як великої європейської держави.

Таким чином, формування концепції національної безпеки в Україні в умовах глобалізації і геополітичних викликів, які характеризуються глобальною конфронтацією, пов'язуються також із протиріччями національних інтересів, цілей і позицій регіональних (Росія, Туреччина, Польща) і світових (Німеччина, Франція, Велика Британія, Сполучені штати) держав.

Загрози застосування воєнної сили, сьогодні зароджуються і розвиваються в наслідок тих протиріч, що мають місце в політичній, економічній та інших сферах глобального світу. Ці протиріччя так чи інакше (прямо чи опосередковано) стосуються національних інтересів України, а саме: 1) проблеми територіальної цілісності; 2) прагнення інших держав втручатися у внутрішню політику України; 3) порушення шляхів поставок життєво важливих ресурсів; 4) підтримка іншою країною деструктивних сепаратистських сил; 5) створення несприятливих умов в середині країни з метою зміни її внутрішньої і зовнішньої політики; 6) незаконний обіг зброї, торгівля наркотиками, нелегальна міграція [63, с. 114].

Саме необхідність перегляду поточного ситуаційного контексту загроз національним інтересам, визначення їх специфіки і проведення класифікаційного аналізу буде сприяти формуванню адекватної існуючим загрозам концепції національної безпеки.

Очевидно, що при прискореній глобалізації міжнародних відношень України, необхідно впевнено і чітко, по-перше, переосмислити свої національні інтереси у відповідності до нових геополітичних реалій, і, по-друге, більш наполегливо їх відстоювати, по-третє, вживати рішучих заходів щодо забезпечення національної безпеки. Адже, у наслідок не здатності держави адекватним чином відповісти на виклики і загрози, пов'язані із



глобалізацією, може обернутися для неї неминучим ослабленням і деградацією.

Пригадаємо, що загроза – це соціальне, природне або техногенне явище з прогнозованими небажаними подіями і наслідками, які можуть відбутися в певний момент часу в межах певної території, призвести до смерті людей або зашкодити їх здоров'ю, призвести до матеріальних і фінансових збитків, зашкодити довкіллю [46, с. 22].

Об'єктивне визначення загроз передбачає чітке усвідомлення параметрів, поза якими певне явище втрачає можливості саморегуляції і переростає із потенційної в реальну загрозу, що вимагає зовнішнього втручання для збереження стабільності соціальної системи.

Характер проблемних протиріч регіону, в якому знаходиться українська держава, визначає можливі загрози її національній безпеці, які прямо чи опосередковано пов'язані з застосуванням військової сили. Сьогодні – це Чорноморське узбережжя і вся акваторія Чорного моря (після анексії Російською Федерацією Криму), окремі райони Донецької і Луганської областей, Придністров'я тощо.

Отже, усі загрози підрозділяються на загрози військового і невійськового характеру. Перший тип пов'язаний з прямою масштабною військовою агресією, яка й так вже частково відбулася на територію України, але не зменшується після окупації частини Донбасу і бажанням Росії панувати в усьому південно-східному регіоні України. Тому у концепції національної безпеки нашої держави (в її воєнно-оборонній частині) слід передбачити заходи щодо швидкого переведення національної економіки на військовий лад, але при цьому необхідним залишається дотримання обраного курсу здійснення зовнішньої політики України – політики співпраці з стратегічними партнерами у протистоянні Росії.

Другий тип загроз виникає внаслідок діяльності терористичних і організованих злочинних угруповань та неадекватної реакції на ці явища

держав регіону, що також загрожує національним інтересам України. З огляду на наявність в Україні нестабільних територій існує ймовірність виникнення таких загроз. Крім того, до загроз невійськового характеру належать стихійні лиха, масштабні екологічні катастрофи є найбільш можливими і одночасно менш прогнозованими для України. Вони можуть виникати в результаті стихії природи, а також в результаті діяльності як України, так і інших держав регіону в рамках єдиного природного середовища. Можливість виникнення таких загроз значно підвищується на фоні експлуатації екологічно небезпечних виробництв, використання застарілого обладнання, відсутність ефективного екологічного контролю господарської діяльності з боку держави. Це означає, що економічна слабкість і неспроможність України залишається однією з її основних загроз невійськового характеру.

Отже, глобальні зміни безпекової ситуації та зростання непередбачуваності та невизначеності геополітичних чинників, сприяли творенню проекту нової концепції національної безпеки в Україні в процесі поглиблення глобалізаційних процесів.

Серед першочергових задач при розробці нової концепції на першому місці стоїть задача більш чіткого визначення національних інтересів України як тактичних, так і стратегічних, оскільки лише через реалізацію цих інтересів можливо оцінити рівень безпеки і захищеності окремого індивіда, суспільства і держави в цілому. Тільки з цієї вихідної позиції можна формувати стратегічний курс концепції національної безпеки і її реалізації. Але тут важливо врахувати саме глобалізаційний і геополітичний підхід. Що маєтсья на увазі? Справа в тому, що Україна на теперішній час знаходиться в такій ситуації, коли вона не може не зважати на інтереси своїх геополітичних стратегічних партнерів. В той же час наша держава не має права нехтувати власними інтересами в угоду цих партнерів, бо це вже загроза національній безпеці. Тому, задача полягає в тому, щоб гармонізувати регіональні, глобальні і національні інтереси в рамках нової концепції. Це – найскладніша

справа, адже баланс між ними доволі хиткий, а знайдені компроміси рідко виявляються оптимальними для усіх партнерів.

На нашу думку, у внутрішньополітичній сфері на теперішній час для України національними інтересами є: 1) консолідація державно-патріотичної еліти, 2) створення ефективної державної влади, 3) завершення процесу становлення інститутів громадянського суспільства, 4) проведення виваженої і відповідальної державної національної політики, 5) нейтралізація причин і умов, які сприяють виникненню соціальних конфліктів, національного і регіонального сепаратизму, 6) на тлі глобального тиску сприяти укріпленню національної економіки та її місця у глобальному економічному просторі, щоб результати її діяльності були спрямовані на підвищення добробуту громадян.

Національні інтереси України в міжнародній сфері потребують проведення активного зовнішньополітичного курсу, направлено на укріплення авторитету держави як великої європейської країни, без участі якої неможливо вирішення глобальних проблем і укріплення міжнародної безпеки.

Ось в таких умовах геополітичного становища і глобалізаційного тиску проблема національної безпеки набула для України особливого значення, без вирішення якої неможливий подальший сталий розвиток суспільства.

## РОЗДІЛ 3

# ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

### 3.1. Аналіз основних загроз для національної безпеки в Україні на сучасному етапі

Новий розділ розпочнемо з визначення національної безпеки (хоч ми неодноразово до нього звертались), оскільки дане поняття складає основу предмету і об'єкту дослідження. Але в даному підрозділі при розкритті цієї дефініції ми будемо робити наголос на дещо іншій складовій національної безпеки. Якщо протягом усієї роботи при визначенні національної безпеки ми більше звертали увагу на національних інтересах як складової нацбезпеки, то зараз приділимо увагу її загрозам. Хоча національні інтереси і загрози в структурі концепції національної безпеки знаходяться у діалектичній єдності і взаємозв'язку. Без усвідомлення й розуміння національних інтересів важко зрозуміти сутність загроз.

Отже, національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення запобігання і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у всіх сферах його життєдіяльності.

Серед усієї сукупності національних інтересів пріоритетними, на наш погляд, є забезпечення конституційних прав і свобод громадян, а також забезпечення постійного зростання їх добробуту, підвищення рівня і якості життя. Разом з тим, реалізація цих інтересів неможлива без реалізації інших, таких як захисту і збереження суверенності держави, її територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів, невтручання у внутрішні і зовнішні справи інших країн. Виходячи із визначення національної безпеки,

неможливість реалізації національних інтересів якраз і створює загрози для її існування. Тож проаналізуємо основні загрози для національної безпеки в Україні на сучасному етапі. На думку О. Власюка, такі загрози і виклики мають зовнішній і внутрішній вимір та стосуються практично всіх сфер суспільного життя і держави [9, с. 107].

Як ми вище вказували, посилаючись на наукові джерела, зміст загроз визначається національними інтересами (їх власною вразливістю) та обставинами, які знижують захищеність від цих загроз, часовими та просторовими негативними факторами, намірами суб'єктів загроз. Таким чином, загроза національній безпеці пряма або опосередкована – це нанесення шкоди конституційним правам, свободам, якості і рівню життя громадян, це підірив суверенітету держави і посягання на територіальну цілісність, порушення сталого розвитку суспільства.

Природа загрози визначається природою самого національного інтересу, задоволенню якого дана загроза протидіє. Відповідно до цього, загрози можуть бути економічного, політичного, інформаційного, екологічного, воєнного та іншого характеру. По напрямку дії загрози можуть бути прямі, тобто коли суб'єкт загрози не приховує своїх дій, відкрито виступає як противник, ворог чи конкурент; і непрямі – такі, що виходять не з дій суб'єкта, а викликані несприятливими умовами (наприклад, світова економічна криза, зміни ринкової кон'юнктури тощо) або непередбачуваними політичними подіями, які руйнують системи економічної чи політичної взаємодії і нездатності її до швидкого реагування (наприклад, зміна лідера країни-партнера у наслідок виборчого процесу чи іншим способом, або початок пандемії і подібне).

В залежності від того, звідки виходить загроза (де її джерело), вирізняють загрози внутрішні і зовнішні. Внутрішні, як правило, викликані політичною дестабілізацією, розколом політичних еліт, економічним занепадом, стихійними лихами в середині країни і таке ін. Відповідно, зовнішні загрози зумовлені проблемами світового чи регіонального

(Близькосхідного, Кавказького – Нагірний Карабах тощо, або світова економічна криза).

В системах стратегічного планування держави загрози також можуть поділятися на потенційні чи безпосередні. Назви цих загроз говорять самі за себе. Так, безпосередні – це ті, що несуть в собі безпосередню небезпеку для реалізації національних інтересів «тут і зараз», тобто проявляються як конкретна подія і потребує прийняття негайних захисних заходів (обвал національної валюти, дефолт, терористичний акт, стихійне лихо, агресія з боку іноземної держави тощо); потенційні загрози виражаються як певні тенденції розвитку (гонка озброєння у світі, нарощування ядерної зброї, падіння попиту на нафтопродукти, кліматичні зміни і таке ін.). До них слід бути готовими, їх треба прогнозувати і враховувати в розробці концепції національної безпеки держави, але вони не потребують негайних дій.

Прояв джерел загроз може мати кумулятивний характер як у різних сферах досягнення національних інтересів, так і за географічними напрямками (у певних регіонах). Це передбачає вивчення загроз не лише за їх джерелами (зовнішні, внутрішні), але й за формами та ймовірністю реалізації, а також можливим збиткам.

Посилаючись на наведену класифікацію, проаналізуємо безпосередні загрози національній безпеці України, які склались на теперішній час. На сучасному етапі розвитку України основними реальними і потенційними загрозами для української держави і суспільства, стабільності їх функціонування і здійснення життєдіяльності є:

1) Посягання на державний суверенітет і територіальну цілісність. Ця загроза була реалізована шляхом безпосередньої агресії з боку сусідньої держави у 2014 році, в наслідок чого Україна зазнала втрати частини території Донецької і Луганської області (на даний момент вони є окупованими) і був анексований півострів Крим. Разом з порушенням територіальної цілісності держава зазнала величезних матеріальних збитків, що відбилося на стані її економіки і великій втраті людських ресурсів. Дана загроза продовжує

залишатися актуальною, не дивлячись на те, що збройний конфлікт наразі не є «гарячим». Але ситуація залишається небезпечною і воєнна загроза не знята.

2) Напряму з попередньо визначеною загрозою виникає наступна – розвідувально-підбивна діяльність на території України з боку країни-агресора. Дана загроза несе в собі як елементи воєнного характеру (диверсії, шпіонаж, викрадення людей, замовні вбивства), так і елементи невоєнного характеру (ворожа пропаганда, інформаційна підбивна діяльність, сіяння паніки, недовіри до владних інституцій тощо).

Ці дві загрози повинні посилити в структурі концепції національної безпеки України воєнну безпеку і державну безпеку. Реалізація безпекових дій покладається на такі інституції як Збройні сили України, військову розвідку, Службу Безпеки України.

Загрози внутрішнього характеру.

3) Подальше зрощування бізнесу і політики, що породжує загрози політичної і економічної корупції. Наслідки політичної корупції проявляються в тому, що вона змінює ландшафт політичної влади, підбиває довіру до влади, впливає на законодавчу діяльність не в інтересах громадян, а окремих політичних сил та тих бізнесових кіл, що їх корумпують.

Економічна корупція підбиває економічні основи України, погіршує інвестиційний клімат, блокує надходження прямих іноземних інвестицій. Натомість спостерігається виведення капіталу за кордон, в офшорні зони. Непомірно зростає державний борг України, який станом на 30 вересня 2020 р. становить 2 345,61 млрд грн або 82,89 млрд дол. США (18% від ВВП країни) [38]. В кінцевому рахунку це призводить до загроз щодо ефективного функціонування економічної сфери.

Крім того, спостерігається невідповідність реформування економіки країни і результатів цих реформ певним соціальним пріоритетам, зазначеним у соціальному статусі української держави. Неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, що призводить до бідності і злиденності окремих груп населення, особливо вразливих (пенсіонерів, людей

з інвалідністю, багатодітних сімей, сімей, що виховують дитину з інвалідністю, одиноких матерів тощо), що в подальшому породжує соціальні загрози.

4) Соціальні загрози, в першу чергу, пов'язані зі зниженням можливості нормального функціонування громадян держави, яке б відповідало світовим індексам рівня життя, якості життя і таке ін. Неефективна економічна політика призводить до зубожіння широких мас населення. Значно звужується прошарок середнього класу. Взагалі «розмивається» розуміння середнього класу. За одними критеріями (рівень освіти, наявність професії, зайнятість) людину можна віднести до середнього класу, за іншими (рівень доходу і можливість задовольняти потреби за ці кошти) – не відповідає критеріям середнього класу.

5) До класу соціальних загроз також можна віднести наростання й посилення протестних настроїв і соціального протистояння між різними соціальними групами, між соціальними групами і владою. Все частіше в українському соціумі виникають протестні рухи: підприємців («податковий майдан»), шахтарів (проти невивлати заробітних плат), представників індустрії розваг (рестораторів, артистів тощо).

6) Загрози політико-правового характеру, що характеризується порушеннями з боку органів державної влади і органів місцевого самоврядування Конституції і Законів України, прав і свобод людини і громадянина. Це проявляється в обмеженні доступу до праці (скорочення робочих місць, зростання безробіття), доступу до медичного обслуговування і охорони здоров'я (комерціалізація медичних послуг і неможливість підтримувати належний стан здоров'я), доступу до якісної освіти (тотальна комерціалізація освіти на усіх рівнях), доступу до правосуддя (комерціалізація судових витрат і упередженість судів). Недостатня ефективність контролю за дотриманням Конституції і виконання законів України.

7) Демографічна загроза, яка проявляється у скороченні тривалості життя, низькому рівні народжуваності (Україна давно перетнула межу



регресивного типу суспільного відтворення. Скорочується кількість сімей з двома дітьми, а три і більше – це взагалі велика рідкість). Це є наслідком неефективної державної політики у сфері підтримки сім'ї і захисту прав дитини. Відповідно, за останніми статистичними даними число померлих, як й раніше, перевищує число народжених: на 100 померлих припадає 53 новонароджених немовляти, в наслідок чого упродовж січня-серпня 2019 року чисельність населення України скоротилася на 177 тисяч людей [39, с. 50].

8) Останнім часом зростає радикалізація і прояв екстремізму у сфері міжетнічних і міжконфесійних відношень, що спричиняє загрози етнонаціонального і релігійного характеру і проявляється у можливості виникнення конфліктів на цьому підґрунті. У деяких регіонах з компактним проживанням представників інших національностей (перш за все поблизу кордонів) існує потенційна загроза прояву сепаратизму.

В даному підрозділі ми проаналізували основні загрози національній безпеці України, які склалися на теперішній час. Наголошуємо – основні, адже можна було б назвати ще низку інших. Все це дозволить виявити ризики для вирішення задач національного розвитку з метою прийняття попереджальних заходів щодо нейтралізації загроз.

Реальні і потенційні загрози зазвичай враховуються при розробці різних програмних документів (Концепції національної безпеки, Стратегії, Доктрини). Безпосередні загрози вимагають негайного оперативного планування і реалізації конкретних заходів.

Об'єктивне визначення загроз, усвідомлення їх параметрів дозволить нам розглянути можливості оптимізації концепції національної безпеки в Україні.

### **3.2. Оптимізація концепції національної безпеки в Україні**

В Україні категорія «національна безпека» свого концептуального значення набула лише в останнє десятиліття, коли українська держава почала

усвідомлювати не лише потенційні, а й реальні загрози своїм національним інтересам. Раніше національну безпеку пов'язували здебільшого із воєнними загрозами і тому надавали їй значення оборонного характеру, відповідно, забезпечення національної безпеки покладалось на спецслужби (Служба Безпеки України, контррозвідка, військова розвідка тощо). Та й у більшості країн світу гарантії національної безпеки також розглядаються переважно у напрямку застосування сили, чи погрози силою, а військове озброєння виступає провідним чинником оборони і національної безпеки держави.

Проте, на нашу думку, (не скидаючи з терезів воєнну силу), все більше уваги в питаннях розробки концепції національної безпеки розвинуті країни починають приділяти економічним (техніко-технологічним, інноваційним), політичним (демократичним, дипломатичним), морально-етичним, соціальним і культурним чинникам.

Завданням даного підрозділу є визначення основних напрямків оптимізації концепції національної безпеки в Україні.

Ми вважаємо, що розпочати слід з аналізу стратегічного документу, який українська держава вже прийняла. Це «Стратегія національної безпеки України», схвалена Радою національної безпеки і оборони України та затверджена Указом Президента України.

Подібний документ попередньо приймався у 2007 році. У 2012 році Р. Пасічний про цей документ писав так: «В цій Стратегії Україна не має реалістичного аналізу та принципів розподілу бюджетних ресурсів, механізмів реалізації стратегічних цілей, не вказує терміни їх виконання. Внаслідок таких недоопрацювань цей документ є радше літературним твором, аніж політичним документом» [43, с. 109].

З того часу в українській державі і у суспільстві відбулося багато змін, змінилися і світові та регіональні політичні тенденції, які мали прямий вплив на політичну ситуацію в Україні. Частина загроз, які ще до недавнього часу вважались лише потенційними, тепер стали цілком реальними. Чи вплинуло це на концепцію національної безпеки 2020 року?

У першій частині документу визначені пріоритети національних інтересів України. Серед них на перше місце ставиться життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини. Далі як пріоритетний національний інтерес визнається мир як запорука сталого розвитку України: «Встановлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону – найвищий пріоритет держави» [55].

Якщо перша позиція, на нашу думку, залишається доволі декларативною, то друга конкретизується у напрямку розвитку й нарощування оборонних і безпекових заходів шляхом посилення Збройних Сил України та їх воєнно-технічного переозброєння. Планується більш поглиблена взаємодія і подальший розвиток стратегічних відносин з найпотужнішою воєнно-політичною організацією світового масштабу – Північно-Атлантичним Союзом, з іншими державами – стратегічними партнерами.

У другій частині доволі конкретно охарактеризовані поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов.

Позитивним моментом ми відмічаємо, є те, що без приховувань вказується на недостатній захист прав власності, недосконалість та фрагментарність поточного українського законодавства, яке стримує економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій. Непослідовність і незавершеність цілої низки реформ, а також корупція, яка пронизує майже усі сфери, перешкоджають розвитку української економіки та виведенню її з депресивного стану. Все це поки що унеможлиблює її сталі і динамічне зростання, посилює економічні загрози, підживлює кримінально-корумповане середовище.

Третя частина визначає основні напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності України щодо заходів національної безпеки для забезпечення реалізації своїх національних інтересів.

На відміну від попереднього документу, в цій частині також вказані більш конкретні шляхи, заходи і засоби в реалізації концепції національної безпеки, а також ресурси і резерви їх поповнення. Тобто, можна сказати, що у Стратегії національної безпеки 2020 року враховані недоліки попереднього документу, а також закладене концептуальне розуміння даного політико-правового феномену.

Чи варто щось змінювати і додавати в цьому? В узагальненому вигляді основна проблема оптимізації концепції національної безпеки полягає у підтриманні на належному рівні (у відповідності до рівня і глибини сучасних викликів і загроз) правових та інституціональних механізмів, а також ресурсних можливостей держави і суспільства. На нашу думку, така оптимізація повинна рухатися двома магістральними напрямками. Першим з них є вдосконалення законодавства (усунення колізій, недоопрацювань, узяти до прикладу законодавство про обіг землі, чи податкове законодавство і таке ін.), а також прийняття нових законів, які стосуються усього спектру забезпечення національної безпеки України.

Усунути фрагментарність існуючої нормативної бази (наприклад, як співвідноситься закон про ігорний бізнес з загальним баченням розвитку економіки та відновленням індустріальної сфери і розвитком новітніх технопарків); подолати декларативність і суперечливість низки законодавчих положень, що знижує результативність їх виконання (наприклад, з одного боку проголошується про підтримку малого і середнього бізнесу, з іншого – безпрецедентно посилюється фіскальний тиск, що протирічить одне одному); надмірність і багаторазове дублювання як юридичних (законів), так і нормативно-правових вимог (підзаконних актів) з питань «окремих безпек» (мається на увазі, у сфері економічної безпеки, інформаційної безпеки, екологічної і так далі); відсутність кореляції між різними рівнями влади: центральної, регіональної, місцевої.

Другий напрямок – це підвищення ефективності діяльності суб'єктів цього механізму, у тому числі шляхом відновлення державного управління та

посилення координації і взаємодії всіх гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової. Це зумовлює необхідність не лише належного правового регулювання даної сфери суспільних відносин, але й ефективного функціонування механізму здійснення органами держави відповідних повноважень, усунення виникаючих і наявних проблем (колізії, чіткість компетенцій тощо).

На початку розгляду другого напрямку оптимізації механізму забезпечення національної безпеки зробимо одне зауваження, яке стосується суб'єктного складу цього механізму. Як показує практика, він доволі різноманітний: від Президента України і його офісу, до інших відповідного рангу органів і осіб, включаючи і муніципальний рівень. Не можна досягнути неосяжне і охопити все зразу. Тому, важливо забезпечити як координацію дії всіх суб'єктів, так і об'єднання усіх сил, засобів, зусиль в одному заданому напрямку.

Значення координаційної діяльності важко переоцінити, оскільки вона сприяє досягненню поставлених цілей і вирішення задач шляхом взаємодії, консолідації, вироблення взаємоприйнятних умов, засобів, способів і форм. Без координації неможливо управляти, керувати. За допомогою координаційної діяльності усувається паралелізм, дублювання, визначається доцільне і оптимальне співвідношення між органами в цілому, їх структурними підрозділами, налагоджується облік і обмін інформацією, скорочуються матеріальні і трудові витрати. Нажаль, в Україні поки що ми маємо і дублювання, і підмінювання (наприклад, офіс Президента часто бере на себе не властиві йому функції, тим самим підмінюючи Кабінет Міністрів чи окремі його міністерства).

На закінчення коротко зупинимося на проблемі корупції, вірніше – на необхідності її попередження та усунення як однієї з вирішальних умов ефективного механізму оптимізації концепції національної безпеки (коротко тому, що дана проблема представляє собою цілком автономний об'єкт пізнання). Мотивація у боротьбі з корупцією, як механізму оптимізації концепції національної безпеки, повинна найти своє вирішення не стільки у

нормативно-правових актах (їх створено достатньо), скільки у конкретних діях.

Такі, на нашу думку, деякі напрямки оптимізації концепції національної безпеки в сучасній Україні, які можуть сприяти підвищенню ефективності її реалізації.

## ВИСНОВКИ

В ході дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності нами були виконані усі заплановані дослідницькі завдання.

У першому розділі даної кваліфікаційної роботи, який визначає загальні методологічні засади дослідження, здійснено аналіз змісту основних понять, за допомогою яких розкривається об'єкт і предмет роботи: концепція національної безпеки в Україні та еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності.

Вході аналізу наукових джерел ми дійшли висновку, що категорія «національна безпека» на теперішній залишається суперечливою і не до кінця визначеною. Разом з тим все більше дослідників схиляється до її розуміння у такому визначенні: поняття «національна безпека» включає в себе широке коло питань безпечного функціонування держави й життєдіяльності особи і громадянина в ній. Національна безпека ширше ніж безпека політична, економічна, воєнна, екологічна чи інформаційна, оскільки ці види безпеки є невід'ємними складовими національної безпеки. Таким чином, крім традиційних аспектів (воєнних і політичних), у сучасне розуміння національної безпеки включається й багато інших, зокрема гуманітарних та екологічних (достойна якість і рівень життя громадян), а з входженням в інформаційну еру – ще й інформаційний аспект. Тож в даній роботі ми будемо послуговуватись трактуванням національної безпеки в широкому розумінні.

Спираючись на визначення терміну «концепція», як систему поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення; або основну ідею будь-якої теорії, головний задум; ідею чи план нового, оригінального розуміння, під концепцією національної безпеки в Україні будемо мати на увазі усталену систему поглядів і понять щодо національної безпеки, які надають суспільним відношенням інституціонального характеру, закріплюються в політико-правових актах держави, і стають операціональними як в міжнародних, так і внутрішніх сферах життєдіяльності.

Отже, концепція національної безпеки розуміється як: по-перше, сукупність ідей і уявлень про природу, збереження й забезпечення національної безпеки держави; по-друге, комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності національної безпеки в конкретних історичних умовах; по-третє, система поглядів на вирішення проблеми у сфері національної безпеки, яка визначає основні напрямки розвитку; по-четверте, система поглядів на убезпечення особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Вивчаючи наукову літератури, нами встановлено, що доба Незалежності не визначається науковцями як суто наукове поняття. Це – радше певний історичний період у хронології новітньої історії України. Тоді під «добою незалежності» ми маємо на увазі період з 1990 року, коли 16 липня Верховна Рада на той час ще Української Радянської соціалістичної республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Хоча все ж таки справжньої незалежності Україна досягла лише 24 серпня 1991 року, коли Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. Таким чином, доба Незалежності новітньої України триває протягом майже тридцять років: з серпня 1991 по теперішній час.

Завдяки здійсненню смислового аналізу ключових понять, ми маємо більш чітке уявлення про об'єкт і предмет дослідження, усвідомлення процедури й виконання дослідницьких задач.

Постановка задачі щодо вивчення історія становлення ідеї та концепції національної безпеки в світі та в Україні направлена на початок розуміння еволюції такого політико-правового феномену як національна безпека. Виконання даного завдання дало нам змогу зрозуміти, що багато історичних і соціально-політичних факторів впливають на її формування та еволюційний розвиток і вже на першому етапі дослідження частково підтвердити одну з гіпотез стосовно того, що еволюція концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності відображала основні тенденції конкретно-історичного і політичного процесів, що в ній відбивалися та виражалась у специфічних



формах в залежності від правлячої ідеології, суспільної свідомості та державного устрою.

Важливим етапом наукового дослідження є визначення його методологічного забезпечення. Під методологічним забезпеченням в нашій роботі ми розуміємо систему наукових принципів, підходів і методів наукового пізнання, логічну організацію наукового пошуку. Отже, вирішення поставлених дослідницьких задач було реалізовано за допомогою наступних методів: історико-генетичного, порівняльно-історичного, діалектичного, системного, структурно-функціонального і комплексного політичного аналізу.

Виконання трьох перших завдань створило необхідні методологічні передумови для подальшого наукового пошуку і поглибленого вивчення об'єкту і предмету дослідження.

У другому розділі здійснено аналіз теоретичних аспектів дослідження еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності. Він полягав у вивченні сутнісних характеристик концепції національної безпеки як соціально-політичного і політико-правового феномену, аналізі еволюції розробки та законодавчого забезпечення концепції національної безпеки в Україні за доби Незалежності та вивченні державної політики України щодо забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації, яка суттєво вплинула і на концепцію національної безпеки, і на систему її забезпечення.

Чітке уявлення про систему національних інтересів, розуміння їх ієрархії, механізмів формування і функціонування дозволили визначити національні цілі як основоположні орієнтири внутрішньої і зовнішньої політики і концепції забезпечення національної безпеки.

Здійснений аналіз усіх складових компонентів тріади «національні цінності – національні інтереси – національні цілі», дозволив нам стверджувати, що національні цілі можуть бути сформульовані, а також розглядатись як життєздатні і продуктивні лише за умови, що вони відповідають національним інтересам, на реалізацію і захист яких спрямовані. Виходячи з такого принципу однією з найважливіших (основоположних) цілей

України є забезпечення суверенітету, державної і територіальної цілісності шляхом подолання зовнішньої агресії та забезпечення миру.

Підсумовуючи результати роботи над другим розділом, ми можемо зробити висновки: по-перше, розробка й реалізація концепції виходить із розуміння національної безпеки як складної, багатокomпонентної системи, яка відображає і забезпечує стан захищеності національних життєво важливих інтересів у різних підсистемах життєдіяльності країни і суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечує сталий прогресивний розвиток і стабільне задоволення життєвих потреб особистості, суспільства і держави.

Концепція національної безпеки розробляється і розвивається у відповідності до основоположних нормативно-правових актів: Конституції України, Законів України, Указів Президента України, Постанов Верховної Ради України і Кабінету міністрів України, міжнародних документів, визнаних і ратифікованих українською державою.

За часи доби Незалежності українська держава здійснила низку кроків на шляху до розроблення й реалізації концепції національної безпеки. Для забезпечення повсякденного функціонування концепції нацбезпеки держава Україна створила організаційно-інституційні структури у вигляді спеціальних органів (міністерств, відомств, служб, бюро), які реалізують комплекси заходів, направлених на охорону / захист національних цінностей, інтересів, цілей. Разом з тим, державне будівництво вимагає від органів державної і політичної влади, подальшого вдосконалення концепції національної безпеки України з урахуванням глобалізаційних процесів, розстановки геополітичних сил, нового світового порядку. При цьому, національні інтереси України в цій діяльності повинні знаходитись на першому місці.

Українська незалежність набувалась і відстоювалась якраз тоді, коли глобалізація як об'єктивний світовий процес, посилювалась і набирала обертів. Глобальні зміни безпекової ситуації та зростання непередбачуваності та невизначеності геополітичних чинників, сприяли творенню проекту нової

концепції національної безпеки в Україні в процесі поглиблення глобалізаційних процесів.

У третьому розділі проаналізовано основні загрози для національної безпеки в Україні на сучасному етапі її розвитку. На основі такого аналізу нам вдалося запропонувати деякі кроки щодо оптимізації концепції національної безпеки в Україні. На нашу думку, ними можуть бути такі: вдосконалення законодавства в сфері національної безпеки, усунення його фрагментарності, та подолання декларативності і суперечливості деяких законодавчих положень, що знижує результативність їх виконання. Наступним кроком може бути підвищення ефективності діяльності суб'єктів розробки й реалізації концепції національної безпеки та координації їх дій.

Таким чином, поставлені на початку роботи завдання виконані. Гіпотези в основному доведені.

В цілому в еволюції концепції національної безпеки в Україні доби Незалежності можна виокремити декілька важливих етапів: усвідомлення безпеки переважно з оборонно-воєнної позиції; наступний етап – усвідомлення національної безпеки як спільного блага і мети (функції держави) і, нарешті – розуміння концепції національної безпеки як безпеки окремого громадянина, захисту його прав, свобод і законних інтересів.

Вербалізація концепції національної безпеки відбувалося шляхом осмислення феномену безпеки скрізь призму категорій «цінності», «цілі», «національні інтереси», «суверенітет», «права і свободи», «людина – суспільство – держава», «сталий розвиток». Сьогодні у політичній лексичі концепція національної безпеки розкривається завдяки взаємозв'язку національних інтересів, національних цінностей і національних цілей.

Еволюція концепції національної безпеки пов'язується в першу чергу зі зміною ціннісної парадигми від військово-політичної доктрини до концепції сталого розвитку. Відповідно до цих змін в сучасному розумінні концепції національної безпеки з'являються нові її сегменти: соціальний, гуманітарний, екологічний, інформаційний тощо.

## СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічний тлумачний словник української мови в 11-ти т. За ред. І.К. Білодіда. Т. 4. Київ: Наукова думка, 1973. 768 с.
2. Андреевский И.Е. Полицейское право. В 2-х т. 2-е изд., Санкт-Петербург, 1874-1876. Т. 2. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/11192-andreevskiy-i-e-politseyskoe-pravo-spb-1874-1876> (дата звернення 18.06.2020).
3. Арин О.А. Россия на обочине мира. Ч. 1. Национальная безопасность. Общие стратегии национальной безопасности США. Москва: Линор, 1999. 292 с.
4. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
5. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. Москва: Политиздат, 1981. 432 с.
6. Басенко Н.А., Коновалов В.Н. Политология: краткий словарь (Словари XXI века). Ростов-на Дону: Феникс, 2001. 448 с.
7. Бердяев Н.А. Об иерархии ценностей. Цели и средства. *Царство духа и царство кесаря*. Москва: Директ-Медиа, 2008. 132 с.
8. Билль о правах. *Международные акты о правах человека*: Сб. документов. Москва: НОРМА-ИНФРА, 1999. 748 с.
9. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : монографія. Київ: НІСД, 2016. 528 с.
10. Габрієлян О.А. Політична наука: Методи досліджень: підручник. Київ: Академія, 2012. 320 с.
11. Галузин А.Ф. Безопасность как принцип и функция права. *Право и политика*. 2004. № 11. С. 4-12.
12. Галушкин А.А. К вопросу о значении понятий «национальная безопасность», «информационная безопасность», «национальная информационная безопасность». *Правозащитник*. 2015. № 2. С. 4-12.

13. Глотов Б., Калитюк Л. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст. *Державне управління і місцеве самоврядування*. 2012. Вип 2 (5). С. 6-14.

14. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної і цивільної / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с. URL: <http://aps-m.org/wp-content/uploads/2017/03/гоббс.pdf.pdf> (дата звернення: 15.06.2020).

15. Гончаренко О.М., Бодрук О.С., Лисицин Э.М. Концепция национальной безопасности Украины. *Народна армія*. 1992. 8 липня. С. 2.

16. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т. Т. 2: XI–XIII вік. Київ: Наукова думка, 1993. 592 с.

17. Декларация независимости 4 июля 1776 г. *Международные акты о правах человека*: Сб. документов. Москва: НОРМА-ИНФРА, 1999. 748 с

18. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. *Международные акты о правах человека*: Сб. документов. Москва: НОРМА-ИНФРА, 1999. 748 с.

19. Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верховною Радою України від 16 лип. 1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 26.10.2020)

20. Дзьобань О. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.

21. Дроботенко Н.А. Історіографія розвитку державотворення незалежної України (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) *Сумська старовина*. 2009. № 28- 29. С. 88-94.

22. Заключительный документ дополнительной встречи Совета СБСЕ в Хельсинки, 24 марта 1992 г. Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: <https://www.osce.org/ru/mc/29125> (дата звернення: 20.06.2020).

23. Зеркалов А.В. Безопасность. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Москва: Знание, 1998. 156 с.

24. Ильин И.А. Опасности и задания русского национализма. *Наши задачи* : в 2 т. Москва: Эксмо, 1992. Т. 1. С. 285-290.
25. Карасьова Н.А. Глобалізація світового господарства та її сучасні характеристики. *Інноваційна економіка*. 2015. № 2. С. 28-35.
26. Кіндратець О.М. Роль світового громадянського суспільства в подоланні негативних наслідків глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 37. С. 129-136.
27. Конституція України : станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2016. 82 с.
28. Косевцов В.О. Національна безпека України: теорія, реальність, прогноз: монографія. Київ: Центр міжнар. безпеки та стратег. студій, 2000. 96 с.
29. Кравченко В.О., Гудаков О.К. Соціально-економічні наслідки глобалізації для світової та української економіки. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. Вип. 2. С. 70-75.
30. Кривчик Г.Г. Основні методи дослідження в історичних науках. *Грані*. 2017. № 20. С. 55-61.
31. Левит С.Я. Культурология. XX век : Энциклопедия в 2-х т. Санкт-Петербург: Университетская книга, 1998. Т. 2. 447 с.
32. Лесков М. Гомеостатические процессы и теория безопасности. *Безопасность: Информационный сборник*. 1994. № 4. 198 с.
33. Ліпкан В. Концепція національної безпеки України. Підходи до формування. *Вісник прокуратури*. 2003. № 10 (28). С. 85-92.
34. Ліпкан В. Поняття системи забезпечення національної безпеки України. *Право і безпека*. 2003. № 4. С. 57-60.
35. Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения: В 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1988. С. 137-405.
36. Макиавелли Н. Государь / пер. с итал. Н.С. Курочкина. Москва: Планета, 1990. 80 с.

37. Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели. *Военная мысль*. 1995. № 6. С. 26-40.
38. Міністерство фінансів України (фінансова звітність). Офіційний сайт. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/2020/> (дата звернення: 13.11.2020).
39. Населення України: демографічний щорічник 2019 р. Київ: Державна служба статистики України, 2019. 188 с.
40. National Security Act of 1947. *National archives catalog*. URL: <https://catalog.archives.gov/id/299856> (дата звернення: 06.06.2020).
41. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна». Київ: Мінекономрозвитку і торгівлі України, 2017. 176 с.
42. Новиков А.С. Структурный анализ науки. Проблемы. Поиски. Открытия. Москва : Либроком, 2015. 480 с.
43. Пасічний Р. Національна безпека України в епоху глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. Вип. 24. С. 108-112.
44. Петрочко Ж.В. Національні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет України. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21(2). С. 146-157.
45. Політологічний словник / за ред. М.Ф. Головатого, О.В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
46. Полтораков О. Реконцептуалізація поняття «безпека» в сучасному політико-політологічному дискурсі. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 19 - 28.
47. Про військові формування на Україні : Постанова Верховної ради України від 24 серпня 1991 р. № 1431-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text>. (дата звернення: 10.10. 2020).
48. Про державний кордон України : Закон України від 4 листоп. 1991 р. № № 1777-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>. (дата звернення: 10.10. 2020).

49. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 10.10. 2020).

50. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної ради України від 17 січ. 1997 р. № 3/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.10.2020).

51. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 06.06.2020).

52. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 10.10. 2020).

53. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 06.06.2020).

54. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 бер. 1992 р. № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>. (дата звернення: 12.10.2020).

55. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вер. 2020 р. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення 20.11.2020).

56. Смолянчук В.Ф. Системні засади національної безпеки України. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. Сер. Політологія. 2018. №2. С. 107-127.

57. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / пер. М.М. Лопаткина. Москва: Академический проект, 2015. 486 с.



58. Судаков К В. Функциональная система. *Вопросы философии*. 1984. № 10. С. 73-78.
59. Тихий В.П. Безпека: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 31-46.
60. United Nations SSR Task Force, Security Sector Reform Integrated Technical Guidance Notes. New York, 2012. p. 122-125.
61. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
62. Шевцова С. Конституційна ніч, що не закінчилася, або як в Україні приймали Конституцію. *Укрінформ*. Київ. 28 червня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3052088-konstitucijna-nic-so-ne-zakincilasa-abo-ak-v-ukraini-prijmali-konstituciu.html> (дата звернення 14.10.2020).
63. Шипілова Л.М. Загрози національним інтересам України: спроба класифікації. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2010. Вип. 20. С. 114-122.
64. Шободаева А.В. Основы теории национальной безопасности: уч. пособие. Иркутск: Изд-во БГУ, 2008. 168 с.